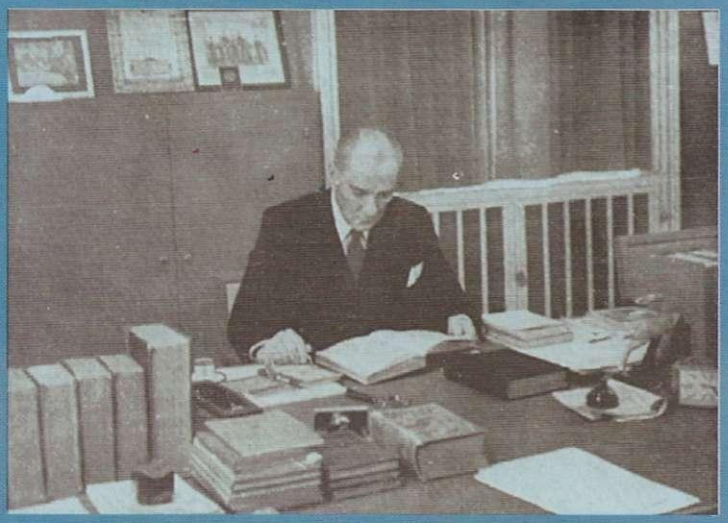
Avrupa ile Asya Arasındaki Adam

Gâzi Mustafa Kemal IV

Dagobert Von Mikusch

Cumhuriyet

Cumhuriyet'in okurlarına armağandır.
Parayla satılmaz.

AVRUPA İLE ASYA ARASINDAKİ ADAM

GAZİ MUSTAFA KEMAL

IV

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Yayımlayan:
Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Baskı: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Mart 2000

DAGOBERT VON MİKUSCH

AVRUPA İLE ASYA ARASINDAKİ ADAM

GAZİ MUSTAFA KEMAL

IV

Türkçesi: Esat Nermi Ereııdor

Cumhuriyet GAZETESININ
OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

12. AVRUPA VE ASYA

Avrupa'nın içine düştüğü şaşkınlıktan sıynlabilmesi için bütün bir kışın geçmesi gerekti. 1922 yılı -devrimin ve savaşın başlamasından bu yana dördüncü yıl, ülkeye bahar gelmiştir ve Doğu temsilinde dış görünüm bakımından, Sakarya Savaşından yedi ay önce yaratılmış olan sahnede hiçbir şey değişmemiştir.

Her iki ordu karşılıklı duruyordu, yerlerinde âdeta kristalleşmişlerdi; siperler ve tel örgüler ardından birbirini gözetleyen iki düşmandırlar, topların ağızlan tehditler savururcasma birbirlerinin üstüne çevrilmiştir, fakat namlular susmaktadır.

Bu iki orduda zamandan etkilenme farklıdır, karakterler farklıdır. Türk bekleyebilme yeteneğine sahipti, sabrı taşmadan bekleyebiliyordu. Soğukkanlıydı, çevresindeki dünyayı pek az umursayabilme gücünü gösterebiliyordu, tok gözlüydü, azla yetinebiliyordu, köylü alışkanlıklarından kaynaklanan basit bir alçakgönüllülüğü vardı, bütün bunlar şimdi onun için birer avantaj olmuştu. Sabretmede, yoksulluğa katlanmada, hiç sona ermeyecekmiş gibi görünen sıkıntılara, aksiliklere dayanmada, düpedüz hiçbir şey yapmadan durabilmede daha güçlü olan oydu. Daha az düşünüyordu, bu nedenle de çaresizliğe daha kolay rıza gösteriyordu. Sabırlı bekleyişini bile

yazgının bir belirlemesi olarak görüyorodu. Çok eskiden beri büyüklerin buyruklarına boyun eğmeye alışmıştı. Ona savaşmak buyruğu verilir, savaşır; ona sabret denir, sabreder, nedenini ve niçini sormaz. Aynı zamanda gerçekten demokratik bir bağla üstü ve astı birbirine kenetlenmiştir. Subayları üstlendikleri yüksek görevlere ve sorumluluklara rağmen hiçbir ayrıcalıklı durum istemez; basit askerin yoksul hayatını paylaşır, aynı sıkıntılara katlanır. Cephe komutanı İsmet Paşa, eskimiş, yalın üniforması içinde, çukura kaçmış gözleri ve zayıflamış yüzüyle siperlerdeki neferden hiç de farklı değildir.

Yunanlı, Avrupalı Yunanlı böyle değildir. Büyük umutlan vardır; ruhça ve bedence hareketlidir, kararsız mizaçlıdır, kanma işlemiş bulunan bir şeyler yaratma, bir şeyler yapma dürtüsüyle, hızı giderek artan bir tempoda daha büyük, daha olağanüstü işlere yönelmeye yeteneklidir. Fakat uzun süre beklemeye dayanamaz, sabn çarçabuk tükenir, hareketsizlik içinde heyecanı felce uğrar; boş kalmak ve can sıkıntısı onun duyarlı sinirlerini örseler, bir eylmede bulunmadan bekleyip durmak iradesini harap eder. Rahat yaşamaya alışmıştır, yokluklara katlanamaz, böyle bir duruma düşmek bedenini, daha ağır biçimde de ruhsal yapısını zedeler. İçine sokulduğu ortamı, yazgım buymuş diye, uysalca kabullenmeyi bilmez, aksine şiddetle tepki gösterir. Düşüncesi asla dinginlik hali tanımaz, kendi kendisiyle başbaşa kalınca ve bu başbaşa kalmak süreleri uzadıkça, sorular yöneltir, zihni bulanır, kuşkulara kapılır, güveni sarsılır, inancı körlenir.

Türklerle Yunanlıların birbirlerinin karşısında durup beklemeleri bütün bir yıl sürdü; böyle hiçbir şey yapmadan, üstelik hiç aralıksız bir gerilim içinde bekleme, sinirleri daha güçlü olanın -tabiidir ki bu sırada istifini bozmadan durabile-

nin- işine yarayacaktı; böyle olan da Türklerdi. Yunan ordusu durgun bir su gibi kokuşma belirtileri gösteriyordu. Gem vurulamayan içgüdüler yüzeye çıkmış, ruhları sarmıştı; bu ruhlar şimdi büyük bir ülküyle coşmuyordu artık.

General Papulas başkomutanlıktan çekilmişti, zafere olan inancını yitirmiş bulunuyordu. Yerine gelen General Hacanesti, güzel İzmir'de konforlu karargâhında kalıyordu. Arada sırada görevine bağlılığını göstermek için, otomobille cepheyi şöyle bir dolaşmaktaydı. Sırmalar ve kordonlarla süslü üniforması içinde, semiz ve keyifli, mevzilerde geziyor, askerlere sabır ve sebat göstermeleri için lütfedip uyanlarda bulunuyordu. Subaylar kendilerine başkomutanlannı örnek alıyor, her biri elden geldiğince tatlı bir hayat yaşamaya çalışıyor, askerler de aynı şeyi yapıyorlardı. Can sıkıntısıyla dolu günler, haftalar, aylar içkiyle, kumarla ya da diğer eğlencelerle geçiştirilmeye uğraşılıyordu. Orada burada talan yapmak eğlenceli bir uğraş oluyordu. Zoraki geçirilen boş zaman tartışmalara, dalaşmalara elverişli bir hava yaratmıştı. Böylece Yunanlıların coşkusu politikaya yöneledi. Ordugâhlar agoraya döndü (*). Askerler iki partiye bölündüler. Kralcılar başansızlığa uğradığından, cumhuriyetçiler seslerini yükseltmekteydiler. Bir yanda "Konstantin" bir yanda "Venizelos" şimdi kavganın savaş naralan olmuştu. Asıl düşman artık karşıda, siperlerin öbür tarafında değil, aksine kendi ordugâhlanndaydı. Görüş ayrılığı mangalara kadar bütün ordu kademelerine yayılmıştı.

Yunan Başbakanı Gunaris, Batının büyük güçlerine, yar-

(*) Eski Grek kent-devletlerinde çarşı meydanı. Devlet işleri burda tartışılırdı.

dım etmeleri için umutsuzca seslendi. Avrupa'nın yüce barış amacı uğruna ülkesi, gücünü sonuna kadar zorlamıştı. Yunanistan elbette ki Doğu Hristiyanlarmı kendi yazgılanyla başbaşa bırakmak sorumluluğunu üstlenemezdi. Fakat destek görmeden de savaşı sürdürecek durumu kalmamıştı, çok şeyin yokluğunu hissediyordu, özellikle de paranın.

Paris'tekiler üzgün tavırlarla omuz sirktiler. Kralınız Konstantin'i geri çağırmasaydınız, sizi bu kadar uyarmıştık, ama... harcıâlem laflar, ancak yine de haklı. Fransa sırf Yunanlıları içine düştükleri nahoş durumdan çekip çıkarmak için, kendi ülkesini savaşa zorlayabilir miydi?

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, verdiği soğuk bir cevapla, Gunaris'in biraz daha sabretmesini söyledi. Yalanda büyük devletler Paris'te toplanacak konferansta bir araya gelecekler ve Doğu sorununu ciddi şekilde ele alacaklardı. Para mı? Hayır, devletin durumu dolayısıyla ne yazık ki hiçbir şey veremezdi. Tarafsızlık durumu vardı. Hem Yunanistan daha önce yapılmış bulunan arabulma önerisini de reddetmişti. Ancak özel bir borç isteğine karşı da kuşkusuz hiçbir itiraz söz konusu olamazdı.

Borç istenmedi. Ama Atina'ya yine de önemli ölçüde yardımlar akmaya başladı. O günlerde Londra'nın ünlü para babalarından biri, aslen Anadolulu bir Yunanlı, Sir Basil Zaharoff'tu; iş hayatına İstanbul'da sırt hamalı olarak başlamış, sonra da dahiyane bir yükselme göstermişti, ona İngiliz Avam Kamarasının taktığı adla "Esrarengiz Avrupalı" diyorlardı. Zaharoff, Doğu sorununu Lloyd George'la görüşmüş olmalıdır. Venizelos'un dostu ve siyasal omuzdaşı olduğu için, Londra'da yurttaşları için elinden gelen her şeyi yapmıştı.

Altın Boynuz'un ordaki görkemli başkentin sesi çıkmaz olmuştu. Bir zamanlar oraya gürül gürül akan hayat suyu, yatağını çoktan Asya'ya doğru çevirmişti. Padişahlık hükümeti artık sadece yabancı büyük devletlerin inatla yerinde tutmaya uğraştıktan bir hayaldi. Sadrazam, bu yorgun ihtiyar, çoktandır bakanlık yapamayan bakanlann toplantılarına başkanlık etmekteydi. Babıâli "Yüksek Kapı" binasız bir büyük kapı gibiydi. Burada çökmüş bir imparatorluğun son oyunculan, boş koltukların karşısında rollerini oynamaya çalışan hayaletleri andınyorlardı.

Osmanoğulları'nın tahtı hâlâ yüzyılların görkemli içinde yerinde durmaktaydı, ama çepeçevre dört bir yanı ıssızlaşmıştı. Başkan-Paşa'nm becerikli devrim taktiği, kimseye sezdirmeden padişahı halkından soyutlamıştı. Kutsallaşmış saltanat kurumuna karşı asla doğrudan saldırıya geçmemiş, tersine koruyucu tavır takınarak, görünüşte padişahın önünde yer almış, ancak aynı zamanda da geniş sırtını ona yaslayarak kendisini ülkeden dışan itmişti.

Tıpkı ağabeyi Abdülhamit gibi, Vahidettin de Yıldız Köşkü'nün içinde, saraylann uçsuz bucaksız yalnızlığı karşısında ürpertiler geçirmekteydi. Alın yazısı Ankara'da yazılmıştı; kendisine sadece sesini kesmek ve beklemek düşüyordu. İçindeki huzursuzluğu ve ürküntüyü unutmak için sığındığı yer, genç kansınm küçük, şirin köşkü oluyordu. Nevzat Hanım'ın güzel boynuna, padişahlık has hazinesinden çıkardığı, benzerleri ancak masallarda olan harikulade incili mücevherler takıyor, genç kadının teselli bahşeden ellerini, âdeta artık uzun süre padişahlık ihsanlanm veremeyeceğini sezmişçesine, değerli takılarla cömertçe süslüyordu.

İstanbul'un ünü kaybolurken, Ankara'nmki artıyordu.

Bu İç Anadolu kentinin adı, daha düne kadar haritada sadece herhangi bir noktayken, şimdi bütün dünyaca öğrenilmiş ve anılır olmuştu. Avrupa için bu isim esrarlı, muammalı, önceden kestirilemeyen tehlikelerle dolu bir yer demekti. Dünyanın Müslüman halkları için ise Ankara, hayranlık uyandıran bir umurun, heyecan yüklü bir bekleyişin simgesi olmuştu.

Daha savaş ve devrimin ortasındayken Millet Meclisi kendisi için ayrı bir bina yaptırmıştı; yeni bir devlet kurmak yolunda kararlı bir isteğin ilk ifadesi, onun temel ilkesi olan "Egemenlik Milletindir" sloganının sembolüydü bu. Kuşkasuz henüz mütevazi bir yapıydı, daha çok küçük bir tren istasyonuna benziyordu, açık arazide yalnız başına, ama mutlu bir geleceğe olan güvenin cesur ileri karakolu gibi yükselmekteydi.

Oturma yerleri okul sıralarını andıran, basık tavanlı, basit salonundaki oturumlarda hâlâ bir Jakobenler kulübünün toplantılarını hatırlatan bir şeyler vardı. İnsanın aklına bağımsızlık bildirisinden sonra Kuzey Amerikalı çiftçilerin ilk meclis toplantılarını da getiriyordu. Türk milletvekillerinin çoğu hayli uzakta oturduğundan parlamentoya atla geliyorlar ve hayvanlarını dışarda parmaklıklara bağlıyorlardı.

Sakarya Savaşımdan sonra Başkan-Paşa, zafer tören ve gösterilerinden kaçınarak sessizce Ankara'ya döndü. Ertesi gün hiç umulmazken Meclis'te göründü. Ona askeri rütbe olarak mareşallik ve "Gazi" unvanını verdiler, zafer kazanan anlamına bir sözdü bu, kâfirlere karşı yapılan savaşta kendini gösteren bir kimseye verilen en yüksek onur unvanıydı.

Parlamentonun tam karşısındaki bir alanı işbilir eski bir profesör almış ve oraya Amerikanvari bir çabuklukla yarım kârgir bir otel ile bir lokanta kurmuştu.

Lokal her zaman hıncahınç dolu olurdu. Çünkü Ankara halkı şimdi girişiken hemşerilerinden başka, dünyanın dört bir yamndan kentlerine akan yabancıları görmekteydi: Sovyet Rusya'nın büyükelçisi, Afganistan, Azerbaycan ve bütün Kafkas cumhuriyetlerinin elçileri, büyük Avrupa devletlerinin temsilcileri, uzak Pencap'tan burada, Ankara'da, özgün bir İslâm cumhuriyetinde serbestçe yaşamak için göç etmiş gelmiş Hindistanlı Müslümanlar, Mısırlı devrimciler, Batı başkentlerinden gelmiş muhabirler, maceracılar, ajanlar ve Mustafa Sagir türünden casuslar... Senussi'lerin büyük şeyhi, Libya çöllerindeki vaha-başkentinden çıkıp, bu yeni Mekke'ye hac seferi yapmış, Gazi'ye saygılarını sunmuş ve ona elmaslarla bezeli bir kılıç sunmuştu; bu armağan aynı zamanda bütün İslâm dünyasının, kâfirleri yenmiş olan kahramandan şimdi ne beklediğini gösteren bir uyarıydı da.

Gazi'nin oturduğu yer kentin dışında, Sivas yolu üzerinde, Ankara'ya rahat yarım saat uzaklıktaki Çankaya'daydı. Buranın günümüzdeki devlet başkanlarının saraylarına benzer bir yanı yoktu. Basit bir kır köşküydü, çevresi boş bir tepenin üstündeydi, uzaktan kent ve uçsuz bucaksız Anadolu bozkırı görünüyordu. Bozkırı çevreleyip birden yükselen sıra sıra tepeler, güneş batarken koyu renk ametist morundan en tatlı mercan pembesine kadar bir renk cümbüşü içinde parıldardı; bugün de kendisi yine burada, sadece kuleli bir yapıyla genişletilmiş, sıradan bir yurttaşın evinden farksız olan aynı yerde oturmaktadır. Çevresinde, teras biçiminde bir bahçeyle ayrılmış olarak, çarçabuk yapılmış, ayrı ayrı pavyonlar vardır; buraları sekreterler ve kişisel hizmetini gören kimseler ya da olağanüstü kabuller içindir; bir zamanlar ülkeler fethetmiş Türk göçebelerin çadırlı konaklamalarım hatırlatan bir yerleşim düzenidir bu.

Çankaya'da başkanın köşkünde zemin katında iki oda vardır. Çalışma odası: Pek az mobilya, birkaç hâli ve çini; hepsi de çok üstün değerdedir ve basit, sade çizgilerinde çok ince bir zevki yansıtmaktadır. Büyük çalışma masasının üstünde hemen hemen hiçbir şey yoktur, çoğu kez orada içi çiçek dolu bir ya da iki vazo durur. Her şey duru dengeli bir ruhun izlerini taşımaktadır. Bu odanın önünde bir çeşit kış bahçesi vardır, aynı zamanda kabul ve oturma salonudur. Yine harikulade güzellikte renk uyumuyla birkaç halı; bol çiçek; ortada fıskiyeli mermer bir küçük havuz, kızgın sıcak, toz dolu yüz günlerinde genellikle su sıkıntısı çeken bir kentte, ender görülen serin bir köşedir burası.

Dostları ve yalanlan "akşamcılık" için burada toplanır. Senli benli konuşmalar, uyku ihtiyacını pek az duyan bu insanın yanında, çoğu kez gecenin geç saatlerine kadar sürer; ancak zaman asla boşa geçmez, aksine hiç durup dinlenmek bilmeyen bir beynin sürekli düşünme eylemine tanık olur.

Mustafa Kemal'in annesi de İstanbul'dan gelmiş, oğlunun yanında oturmaktadır. Uzun boylu, gösterişli bir hanımefendidir; hep beyazlar giyinir, beyaz başörtüsü de hep başındadır; yüzü hâlâ genç görünümdedir, hemen hiç kmşığı olamayan, pürüzsüz, pembe beyaz bir teni vardır. Ama kör denilecek derecede az görebilmekte ve yaşlılığın bazı hastalıklarından acı çekmektedir. Oğlunu hâlâ okul çocuğuymuş gibi görmekte, sevmekte ve ona öyle davranmaktadır. Doğup büyüdüğü Selanik'in yasını tutmakta ve Mustafa'nın bu kenti tekrar yabancı egemenliğinden kurtaracağı ana kadar yeni bir giysi dikinmek istememektedir. Çoğu zaman eski Türk usulü yere serilmiş bulunan yatağının üstüne bağdaş kurup oturur. Karşısında oturan bir başka kadın daha vardır; suskun ve dal-

gın bir kadın; zayıf, yumuşak çizgili, genç yüzü her zaman bir hüznün ince tülüyle örtülü gibidir. Fikriye Hanımdır bu, uzak bir akraba, büyük adamın kalbini kazanmıştır ve bu da kıskanç kinini ve antipatisini, yaratılışı gereği dobra dobra göstermekten kaçınmayan annenin hoşuna gtmemektedir. Fikriye Hanım kendileri için hiçbir şey istemeyen ve mutluluğu hep vermekte bulan kadınlardandı. Nitekim çok geçmeden sessizce bir kenara çekilivermiştir.

Namlular susarken, politik ve diplomatik savaş devam ediyordu. Silâhlarla yaplandan daha zor, daha inatçı, daha direngen ve daha tehlikeli bir kavgaydı bu; bir meydan savaşını yönetmede gösterilecek olandan daha kurnazca bir strateji, çok daha büyük çapta beceri istiyordu.

Sakarya'daki kesin sonuç, ilkin Fransa'yla sürüp giden görüşmeleri şaşılacak derecede bir çabuklukla olduğu yerde saymaktan kurtardı. Bay Franklin-Bouillon, Mustafa Kemal'in isteklerine direnmekten hemen vazgeçti ve Paris'te Poincar'e de bunu onayladı. Geçici bir barış sözleşmesinde anlaştılar: -Suriye cevizini kırmakta zorluk çeken- Fransa Kilikya'dan vazgeçiyordu; Suriye'yle yaklaşık bir kesirlikte sınır çizgisi saptamyordu (yeni anlaşmazlıklar için bir tohum ekiliyordu); Fransa'nın ekonomik ayrıcalıklarından tek kelimeyle bile söz edilmiyordu.

Resmi adıyla bu "Ankara İtilâfnamesi" 20 Ekim 1921 'de imzalandı; Avrupalı bir büyük devlet ile Türk devrim hükümeti arasında, İstanbul hiç hesaba katılmadan, devlet hukuku esaslarına göre yapılan ilk antlaşma olarak olağanüstü önemi vardır. Her şeyden önce moral açıdan bir başarıydı; itilâf devletlerinin Doğu sorununda içten parçalanmış olduklarım gös-

teriyor ve Türkleri güney cephesine artık silâhlı kuvve maktan kurtardığı için de askeri bakımdan güçlendiriyordu. Ne var ki bu antlaşma genel siyasal durumda hiçbir ferahlık sağlamış değildi, bunu sağlayabilecek olan İngiltere'ydi.

Müttefiklerine aldırış etmeksizin Fransa'nın imzaladığı antlaşmanın -her ne kadar Avrupa hükümetlerinin bundan haberi varsa da- gizli kalması gerekiyordu. Gelgelelim Yakmçağ'da gizli diplomasinin çoğu kez şansı olmuyordu. Bir Amerikalı gazeteci antlaşmanın bir suretim elde etmeyi başardı ve metni kamuoyuna duyurdu.

Londra görünüşte çok incinmiş gibi davranıp protestoda bulundu. Ayrı antlaşma yapmanın 1914 Londra sözleşmesine aykırı davranmak olduğu belirtildi; bu sözleşmede müttefikler hiçbir şekilde ayrı banş yapmayacaklarına kesin söz vermişlerdi. Ne var ki Downing Sokağı, Fransa'nın bu kalleşliği karşısında pek istifini de bozmuş değildi. Poincar'e'yi umut dolu rüzgârlarla yürüttüğü Ren politikasında çelmelemekle karşılık verdi.

Büyük Britanya, Mustafa Kemal'in direnen ve yumuşamayan düşmanı olarak kalmıştı. O günlerin gözlemcilerine, Ankara karşısında bu İngiliz politikası, anlaşılması zor bir inatçılık, hatta bir dediğim dedikçilik gibi görünmüştür. Fakat konu daha geniş bir çerçeve içinde ele alınınca, bu politika haklı bir anlam kazanıyordu. İngiltere için sorun, Küçükasya'da bir Türk milli devletinin kurulmasından çok daha büyük boyuttaydı.

O dönemde dünyamn, siyasal ufkunda ilk kez yeni bir durura ortaya çıkmıştı ki, kısaca Doğunun uyanması diye tanımlanıyordu. Eski Çin İmparatorluğu yaptığı iç devrimiyle, Batının kendisine giydirdiği deli gömleğinden kurtulmaya

başlamıştı; yani orada da -yalnız ölçüleri daha büyük çapta olmak üzere- Türkiye'dekine benzer bir olay cereyan ediyordu, orada da buradaki gibi Bolşevik Rusya'nın desteği vardı. Afganistan bağımsızlığını savaşarak elde etmişti. İran'da bir rejim değişikliği gerçekleşmiş, eski bir kazak subayı şah olmuş ve ülkede İngiltere'nin etkinliğine son vermişti. Müslümanlar uzun bir geceden sonra milli bilinçlerine vararak uyanmışlardı. Türkiye ya da İran'da olabilmiş olan, aynı şekilde Mısır'da, Arabistan'da veya Hindistan'da da olabilirdi.

Bütün İslâm dünyasını belirgin bir huzursuzluk dalgası kaplıyordu. Sakarya zaferi -yaklaşık bir yüzyıldan beri sürüp giden yenilgilerden sonra kazanılan bu ilk zafer- Dünya Savaşı'ndari sonra Batı karşısında duyulan geleneksel saygıdan pek az bir şey kalması üzerine, Doğulu halkların da Avrupa'yla yapılacak doğrudan bir savaşta ona karşı pekâlâ durulabileceğini kanıtlamıştı.

Çin'den Kafkasya'ya, Hindistan'dan Arabistan'a, oradan da Mısır ve Fas'a uzanan tek bir umut haykırışı olmuştu şimdi Ankara. Kâfirleri yenen Gazi'ye "İslâmiyetin Kurtarıcısı" diyorlar, onu Hazreti Muhammed'in gönderdiği bir iman kılıcı olarak görüyorlardı. Tahran'da, Semerkant'ta, Kabil'de, Hive'de, Türkistan ve Irak'ta halklara milli bilinç aşılamak için uğraşan Türk temsilcileri vardı. Arka plânda da Rusya duruyordu, yine koca bir devdi. Bolşeviklik, dışarıdan yapılmış bütün saldırılardır, biraz daha güçlenmiş olarak sıyrılmıştı; şimdi duyargalarını doğuya ve güneye uzatıyor, bir dünya devrimi beklentisi içinde görünüyordu.

Ankara'daki general hakkında Avrupa'nın bütün bildiği, onun deliduman biri olduğuydu. Bir avuç dan durumuna getirmiş, hemen sadece yalınayak başı kabak çetelerden oluşan

bir orduyla tek başına büyük devletlere kafa tutmaya kalkışmış ve en olmayacakmış gibi görünen işleri başarmıştı.

Bu başarısı sürüp giderse, hedeflerini tarihte birçok kez görüldüğü gibi genişletmeyeceğini kim garanti edebilirdi? O günlerde bütün Asya kaynaşıp duruyordu. Bu ne yapacağı kestirilmez ve yıldızı parlak Türk paşası, acaba sadece ülkesinin kurtuluşuyla yetinecek miydi? Kendi kendisini engellemesi düşünülebilir iniydi? Onun Doğunun bir çeşit Napolyon'u, hatta belki de yeni bir Cengiz Han olması ve Sovyet Rusya'yla yan yana bütün islâm dünyasını Avrupa'ya karşı, üstelik savaştan bitkin düşmüş, gücünü yitirmiş, içten parçalanmış durumdaki bu kıtaya karşı harekete geçirmesi hiç de olanaksız bir şey değildi. Belki de yirminci yüzyılın belirgin özelliği olacak olan bu Doğu-Batı gerilimi, o günlerde zamanın monometresinde ilk kez tehlikeli çizgiye gelmiş görünüyordu.

Ne var ki Ankara'daki adam hakkında hemen herkes yanılıyordu. Kuşkusuz Mustafa Kemal'in İslâmiyetin desteğine ihtiyacı vardı; Müslüman ülkelerdeki milli çabalardan da yanaydı, fakat Asya'da kabaran sele kendini kaptırdı, tersine onun önüne elinden geldiğince setler koymaya çalıştı. Ne Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden canlandırılmasını düşünüyordu, ne de Pan-İslâmizm ya da Pan-Türkizm'in akıntılarına kapılarak sonsuz ufuklara sürüklenmeyi. Ama onu bunlara zorlayanlar da eksik değildi. Onu bir İslâm rönesansı ülküsü için coşturmak istiyorlardı. Kendisinin en yalan arkadaşlarına varıncaya kadar çok kimse, onun yeniden uyanan İslâmiyet'in bayraktarı olmasmı bekliyordu.

O ise çevresindekilere ölçülü davranılması, aşırılıklardan kaçınılması, gerçekçi olunması yolunda bıkıp usanmak-

sızın uyarıyor, Osmanlı sultanlarının yanılgılarım, yabancı topraklar fethetmek uğruna Türk halkım feda edişlerini anımsatıp duruyordu.

Sakarya zaferinden hemen sonra Millet Meclisimin bir otarumunda bütün dünyaya şunu duyurmuşta: "Biz savaş değil, barış istiyoruz. Biz kendi milli sınırlarımız içinde Türk devletinin bağımsızlığından daha fazlasını, Avrupa'nın diğer milletlere tanıdığı bir haktan daha fazlasını istemiyoruz."

Kendisinin o günlerdeki demeçlerinden, en acı deneyimlerinden birini, sözlerinin doğruluğuna Avrupa'yı bir türlü inandnamayışımn oluşturduğunu anlıyoruz. Ona inanmıyorlardı, söylevlerini asıl hedeflerinin, maskelenmesi olarak görüyorlar, kendisine tümüyle yabancı birtakım plânlan onunmuş gibi gösteriyorlar, Asya'daki bütün kargaşalıklarda onun parmağı bulunduğunu düşünüyor ve Batı'ya karşı ayaklanmalan Ankara'nın kışkırtması sanıyorlardı; Ankara'nın çok daha büyük ve tehlikeli nitelikte hedefler gösterdiği kamsındaydılar.

Bunda Enver Paşa'nın trajik sonunun da etkisi vardı. Enver uzunca süre Almanya'da gizlendikten soma Rusya'ya gitmiş, Sovyetlerle iyi ilişkiler kurmuş ve ilkin Kafkasya'da Türk milliyetçiliği doğrultusunda kışkırtmalara başlamıştı. Buradan Kurtuluş Savaşı'na katılmak üzere Anadolu'ya gidebileceğini umuyordu. Fakat Mustafa Kemal onun dönmesini engellemişti. Bir zamanlar Enver'in yandaşian olan İttihatçılar, hâlâ önemsenmeyecek bir güç değillerdi, birbirlerine de yeminle bağlıydılar. Önderlerinin yeniden ortaya çıkması, ülkede sadece kanşıklıklara neden olur ve milliyetçilere karşı düşmanlığı güçlendirirdi. Mustafa Kemal'in yanında Türkiye'de Enver'e yer yoktu.

O zaman Enver bütün Türkleri bir bayrak altmda toplamak ülküsünün peşinde koşarak Orta Asya'da Türkmenleri ayaklandırmaya ve Anadolu Türklüğü'yle birleştirmek üzere harekete geçirmeye çalıştı. Elverişli ortamı Buhara'da buldu. Bura halkı Sovyetler'in baskısından bunalmıştı, çeteler oluşturdular, Kızıllara karşı başkaldınp Enver'i de ülkelerinin kurtuluş hareketini yönetmek üzere çağırdılar. Enver Kızılordu'nun kalıntılarını oradan kovdu ve buhara halkı tarafından emir ilân edildi.

Enver'in bu serüvenleri Mustafa Kemal'in, Moskova karşısmda izlediği sakıngan politikasmı baltalıyordu. Buhara'da başlayan hareketin Asya'da diğer Türk halklarını eyleme geçirmesi, bunların Sovyetler Birliği'nden kopmaları olasılığı hiç de olmayacak bir iş değildi. Bu durumda Anadolu, hiç istemediği halde, Pan-Türkizm'in dümen suyuna girerdi -üstelik o günlerde böyle düşünceler Ankara'da zihinleri hayli kurcalamaktaydı- O zaman Rusya düşman yapılacak, Avrupa'ya karşı direniş hiç düşünülmeden, arkadaki güvenilir siper kaybedilecekti. Mustafa Kemal, Moskova'yı Enver'in serüveniyle hiçbir ilişkisi olmadığına inandırmak için çok uğraşmak zorunda kaldı.

Bu arada Sovyetler Polonya seferini başarıyla sona erdirmişler ve Enver'e karşı güçlü birlikler göndermişlerdi. Enver'in disiplinli bir orduya dönüştürmeye uğraştığı Buhara oymakları, Kızılordunun yaklaşması üzerine ortalıktan toz oldular. Enver bir avuç Anadolulu savaşçısıyla yalnız başına kaldı, ama yine de kocaman bir Rus alayına karşı savaşmaktan kaçınmadı ve vuruldu. Askeri törenle toprağa verildi. Yüzü aldığı yaralarla şeklini değiştirmiş, tanınmayacak duruma gelmişti. Ama cebinde karısının mektubunu buldular ve bu

mektupları her zaman yanında taşıdığı biliniyordu. Onun hâlâ hayatta olduğu ve Asya'nın içlerinde saklandığı efsanesi, hiçbir ciddi temele dayanmamaktadır.

Bu olaydan yaklaşık bir yıl önce de Talat Paşa, Berlin'de sokak ortasında öldürülmüştü. Enver'in ölümünden kısa süre sonra da "Üçler"in üçüncüsü, Cemal Paşa'nm hayatı sona erdi. İlkin Afganistan'ın yeni kralı Aman Ullah'a ülkesini Avrupalılaştırmada yardımcı olmuş, soma Moskova'ya gitmiş, herhangi bir nedenle Sovyetler'le anlaşmazlığa düşmüş ve Çeka tarafından tehdit edilmişti. Bunun üzerine Tiflis'e kaçmış ve ordan yaveriyle Mustafa Kemal'e bir mektup göndererek yurda dönmesine izin verilmesi dileğinde bulunmuştu. Fakat mektubuna daha cevap alamadan -herhalde bu cevap olumsuz olacaktı- Tiflis'te bir suikaste kurbang itmişti.

***

Aym anda dört topla birden -Avrupa, Rusya, Asya ve İslâmiyet'le- oynanan bu karmaşık politik-diplomatik oyun sırasında Mustafa Kemal, kendi iç cephesinde hiç de daha az direngen olmayan bir mücadeleyi sürdürüyordu.

İslâmiyet akıncılarının umutlarını boşa çıkarınca, onu başka yöne alelacele saptırarak Batılı güçlere karşı harekete geçirmek yollarını aradılar. Durumun belirsizliği, ülkenin ağırlığı altında ezildiği ve artık dayanılmaz duruma gelmiş sıkıntılar, savaş olmaktan çıkmış bir savaşın uzayıp durması, savaşı hazırlamış, fakat yine de ondan hep kaçman (çünkü barış istiyordu) önderin görünürdeki kararsızlığı, bütün bunlar muhalefetin büyümesine yol açıyordu.

İzlediği siyasetin hiçbir meyvesi görülmüyordu. Durum daha da kötü olmuştu. Fransa'yla yapılan anlaşmaya bağlanan umutlar gerçekleşmemişti. Paris'te hiçbir destek belirtisi

yoktu. Yunanlıların kovulabileceği de artık şüpheli görülüyordu, önder de buna inancını yitirmiş gibiydi. Ama ne zaman hesapta olmayan bir duruma ulaşılmışsa, her seferinde karşılarında hep İngiltere'yi görmüşlerdi. O halde yön değiştirmek gerekirdi, hem de bu iş niçin olmasındı?

Londra da uzlaşmaya hazır görünüyordu. 1922 baharında Paris'te yapılan başbakanlar toplantısında bir ateşkes önerisinde bulunuldu. Bu öneride ateşkesin hemen ardından barış görüşmelerine başlanması isteniyordu; Sevres antlaşmasında geniş bir çapta yumuşatmalar yapılması kabul edilmekteydi. Mustafa Kemal verdiği cevapta, ateşkese evet dedi, fakat Anadolu'nun Yunanlılar tarafından boşaltılması, bu boşaltmanın önerildiği şekilde barış antlaşmasından somaya bırakılmaması koşulunu ileri sürdü. Bu yüzden mütareke yapılamadı. Bunun üzerine ateşkes konusunda anlaşma olmasa bile, barış görüşmelerinin ertelenmesinin arzu edilmediğini bildirdi. Bundan da bir sonuç alınamadı. Dışişleri Bakam Yusuf Kemal Bey aracılığıyla Paris ve Londra hükümetlerine yapılan barış girişimleri de olumsuz oldu.

Ankara'daki önderi artık anlayamıyorlardı. Yapılan önerinin onu ne kadar elverişsiz bir durumun içine ittiğini göremiyorlardı. Londra onu düşüncesizce bir adım atmaya yöneltmeyi denemiş, ama bunu başaramamıştı. Mustafa Kemal daha önceden belirlemiş olduğu hedeften bir milimetre bile sapma göstermemiş, bir adım dahi gerilememişti.

Şunu da ekleyelim ki, Mustafa Kemal insanlarla ilişkilerinde de onların düşmanlığını kazanırım kaygılarıyla salangan davranan biri değildi. Çoğu kez nobran ya da alaycı olurdu; insanları etkiler, kendisine hayran eder, ama aynı kolaylıkla incitirdi de. Örneğin bir İsmet Paşa gibi uzlaştırıcı ödünlerin, ara-

bulucu tatlı dillerin adamı değildi; bir Fevzi Paşa'nm sarsılmaz huzuru ve saf kalpliliği onda yokta. (Bu her iki paşa, o zamanlar verilecek kararlan doğrudan etkileyecek görevlerde bulunuyorlardı, böyle kendi mizaçlanyla birçok hallerde başkomutanın çok keskin davranışlarını bereket versin yumuşatmışlardır). Çabuk öfkelenmek, sinirli sabırsızlık göstermek, Bismarck-vari kin duyabilmek gibi bir şeyler vardı onun içinde.

Yanından hiç aynlmayan, gece sofralannm sürekli konuklan, yaran takımı, öndere duyulan sevginin büyümesi doğrultusunda her zaman olumlu izlenim bırakmamışlardır. Çoğu kez kraldan çok kralcı bir tutam içindeydiler ve bazı şeyleri de gayretkeşlikleri yüzünden berbat etmişlerdir. Bu gruptan yeni biçim bir saray kliği, sultanlara özgü mutlakiyetin tipik hastalığı oluşacağından kaygılanıyordu. Fakat burada tamamen yanıldılar. Mustafa Kemal bu yakın dostlar çevresinin, kararlanm etkilemesine asla olanak vermemiştir; onlan kendisinden her zaman ölçülü bir uzaklıkta tutmayı bilmiştir ve devlet memurlannm atanmasında da ne kendisi kişisel ilişkilerine göre davranmış ne de adam kaynlmasma göz yummuştur. Nitekim daha somaki yıllarda bir bahriye bakanı donanmaya malzeme sağlanması işinde pek temiz davranmaymca, herkes bakanla devlet başkanının eski yakın dostluklarını göz önüne alarak, yolsuzluğun örtbas edileceğini sanmıştı. Fakat bakan mahkemeye çıkanldı, hapse mahkûm oldu ve cezasını da çekti.

O yaz İngiltere, Malta'daki siyasal tutsaklarını serbest bıraktı, Anadolu'da ele geçirilen birkaç İngiliz subayıyla bu tutsaklar değiştirildiler. Ankara'ya geri dönenler arasında o günkü neslin en önemli kafalan, bu arada eski Sofya Elçisi Fethi Bey ve Rauf Bey de bulunuyordu.

Rauf Beyin yeniden ortaya çıkmasıyla muhalefet siyasal arenada derhal itici bir güç kazanmıştı. Çeşitli hizepler ve hizipçikler bir blok olarak birleştiler ve Mustafa Kemal'in çevresinde toplanmış gruptan ayırt edilmeleri için "İkinci Grup" diye adlandırıldılar. Hatta hükümet partisinden bu İkinci Gruba geçenler bile oldu.

Rauf Bey bir parça Mustafa Kemal'in maskeleme taktiğine başvuruyordu. Devletin başındaki adamla iyi kişisel ilişkiler içindeydi, o günlerde her ikisinin arasındaki dostluğu karartan hiçbir bulutçuk görünmüyordu. Döndüğü zaman Rauf Bey'e bir bakanlık verilmişti, fakat kısa süre soma görevinden çekildi, çok yakından daha yüksek bi mevkiye gelmeyi amaçlamıştı.

Muhalefetin başlıca gerekçesi hep aynı kaygıya, generalin bir diktatörlük kurmasından duyulan kaygıya dayanıyordu. Dillerde dolaşan bir söz vardı: Sultanlar öldü yaşasm paşalar! Yaygınlaşan kanı, Güney Amerika cumhuriyetlerinin durumuna doğru gidildiği yolundaydı. Yönetimin sürekli yalpa vurması, yalnızca güçlü adama bağlı oluş: General X iktidara gelir, General Y dağlara kaçar. Ayaklanma ve karşı ayaklanma.

Rauf Bey'in görüşleri İngiliz modeline göre belirlenmişti. Malta'da zorla oturtulmuş olması Anglosaksonluğa olan sempatisini çok azaltmışsa da, yine de İngiliz anayasasım demokrasinin en gelişmiş biçimi olarak görmekteydi. İngiltere modelini kendi ülkesine de uygulamak istiyordu; başta sembolik bir sultanın bulunması, yükselme hırsıyla dolu paşalara karşı sağlam bir denge öğesi olacaktı. Mustafa Kemal'e, bu cumhuriyetçiye ters düşen bu görüş, daha sonraları ikisinin arasının kesinlikle açılmasına yol açacaktır.

Başkomutanlığın Mustafa Kemal'e verilmesini sağlayan yasanın, her üç ayda bir yenilenmesi gerekiyordu. Şimdi kendisini güçlenmiş hisseden muhalefet, sürelerden bkinin dolmasını yapacağı karşı hareket için kullanmak istedi ve üstünlük de sağladı. Yasa önerisi gerekli oy çoğunluğu sağlanamadığından reddedildi. Mustafa Kemal'e karşı düpedüz güvensizlik oylamasıydı bu. Kendisi o sırada hastaydı ve görüşmelere katılamamıştı. Bakanlar kurulu istifa etmek istediğini bildirdi. Mustafa Kemal bir gün daha beklemelerini rica etti.

Soma da Millet Meclisi'nin bir gizli oturumunda konuştu. Harikulade bir konuşma yetisine sahipti; onda bu sadece bir yetenek değil, olayları derinlemesine ve apaçıkça görebilen üstün bir ruhun da ifadesiydi. Pek gür olmayan, fakat son derecede ince bir esneklikte ve hafif dalgalanmalar yapan, tam kararında tınlayan, olağanüstü etkileme gücünde bir sesi vardı. Sesinin tonunda olduğu gibi, konuşma tarzında da her zaman ölçülü, yumuşaktı; denilebilir ki uygar bir edası vardı; bu konuşmalar içeriği bakımından ise dövülmüş çelikten farksızdılar. Söz sanatı kalıplarına başvurmaz, güzel sözlerin parlaklığı ardına saklanmaktan kaçınır, duygulan coşturmak değil, akla seslenmek ister, kandırmaz ikna ederdi. Tartışmalarda hasmına saldırmaz, bağıra çağıra onu afallatmaya kalkışmaz, aksine karşı tarafın ileri sürdüğü kanıtlan bir bir ele alıp çürütürdü, öyle ki bu kanıtlar kurumuş yapraklar gibi yerlere düşerdi. Konuşmasında daha çok bir flöreyle düello yapar gibidir (*), ardarda şimşek gibi atılımlar yapar, en sonunda da kesin ve tam yerini bulan bir zarif hamleyle bitirirdi.

Meclisteki bu konuşmasında kişiliğinin gücüyle zaferi

(*) Çok ince, çok esnek, çok hafif kılıç.

kazandı. Böylece yasa üzerindeki Meclis görüşmeleri, başkomutanlığın kendisine verilmesi, hem de süreyle kısıtlı olamayarak verilmesiyle sonuçlandı.

Önder sadece sonucu etkileyecek kritik bir durum söz konusu olunca, bütün ağırlığıyla harekete geçiyordu. O anda karar ve sonuca etkili olacak derecede önemli görülmeyen sorunlarda, aşın davranmaktan kaçmıyordu. Gerektiğinde durumu kurnazca idare ediyordu.

Rauf Bey zeki olduğu kadar inatçı bir muhalifti. Bir ay soma muhalefeti yeni bir saldınya geçirtti. O güne kadar bakanlar, başkanın gösterdiği adaylar arasından Millet Meclisince seçilmekteydi. "İkinci Grup" bir değişiklik yasa önerisi getirerek, bunun kabul edilmesini sağladı. Bundan böyle başbakan ve bakanlar doğrudan doğruya Millet Meclisi tarafından, gizli oyla seçilecekti. Bu yeni yasanın ilk sonucu, Fevzi Paşa'mn çekilmek zorunda kalması ve Rauf Bey'in bakanlar kurulu başkanlığına gelmesi oldu. Açıkça muhalefete geçmiş bulunsaydı, elbette ki bu başarıyı elde edemezdi.

Konunun daha çok biçimsel bir önemi vardı. Mustafa Kemal bu yeni düzenlemeye razı olabilirdi, gerçek iktidar yine kendisinde kalıyordu, başbakan ona bağımlı durumdaydı. Zamanı gelince etkin bir karşı hamle yapacaktı. Şu anda daha ciddi bir sıkıntıyla uğraşmaktaydı: Dış politikada sallantıda kalmış durum, bir karara vanlmasım gerektiriyordu.

***

Paris bakanlar konferansının da hiçbir yardım getirmemesi üzerine Yunanistan, çaresizlik içinde, içine düştüğü kötü durumdan kurtulmak için rasgele bir çıkar yola başvurdu. Edirne'nin güneyinde birliklerini topladı, en iyi tümenlerinden ikisini de Anadolu cephesinden buraya aktardı. Arkasın-

dan Başbakan Gunaris, müttefiklere Yunanistan'ın İstanbul'u işgal etmeyi düşündüğünü bildirdi ve yukmda yapılacak bir barışa yararı olacağı gerekçesiyle bu girişimi onaylamalarmı istedi. Bir yandan da Yunan birlikleri İstanbul üzerine yürümeye başladılar. Bunca zamandır özlemi çekilen Doğunun bu büyük kentinin surlarından içeri bir kere girdikten soma, onları oradan tekrar dışarı çıkarmak hiç de kolay olmayacaktı; hem o zaman Anadolu'nun biraz fazla kızışmış toprağından uygun biçimde geri de çekilebilinirdi.

İngiltere Yunanlıları Altın Boynuz'da görmeyi belki de hoş karşılardı. Fakat Fransa ile İtalya sert bir vetoda bulundular. Ortaklaşa verilen bir notayla da müttefikler, yapılan öneriyi kesinlikle reddettiler ve Atina'ya, İstanbul'daki birleşik kuvvetlere başkente yöneltilecek herhangi bir ileri hareketin zor kullanılarak durdurulması yolunda emir verildiğini bildirdiler.

Bu bir parça gülünç öngösteri, çok geçmeden bir dramla sonuçlandı. Yunanlılar İstanbul önlerinde tıpkı Anadolu'daki gibi mıhlanıp kaldılar. Sadece orada, Anadolu'da güç dengesi, hiç de önemsiz sayılmayacak derecede Türklerin lehine değişmişti.

Britanya başbakanı Yunanlıların taze yaralarının üstüne bir melhem sürülmesi gerektiği kanısındaydı. Avam Kamarasında Doğu sorununa ilişkin bir dizi soru önergesine cevap olarak Lloyd George büyük programlı bir söylev verdi. Bu söylev Yunanlıları alabildiğine pohpohluyor, Türkleri ise daha az koltukluyordu; fakat barış konusuna yaran dokunan bir konuşma değildi, sadece parlak sözlerle donatılmışt. Açıklamalan aşağı yukan şu noktada yoğunlaşıyordu: Küçükasya'daki Hristiyan azınlığı zulüm ve baskıdan korumak, Büyük

Britanya'nın insanlık karşısında yüklendiği kutsal göreviydi; sağlam güvenceler olmaksızın onlar, Türkler gibi henüz uygarlaşmamış barbar bir milletin egemenliği altma bırakılamazdı.

Söylevin kendi ülkesinde sürprizli yankılan oldu. İrlanda Başpiskoposu Kardinal Logue şöyle demişti: "Lloyd George ile İngiliz bakanlar Türkiye'deki Hristiyanlan korumak için doğrusu çok şey yapıyorlar. Dilerim İrlanda'daki Hristiyanlarla ve orada her gün cereyan eden kırımla da bir parça ilgilensinler."

Uzlaşma umudu iyice azalmış olduğu halde Mustafa Kemal yeniden bir girişimde bulundu. Yusuf Kemal'den sonra bu sefer de görgülü bir diplomat ve o sırada içişleri bakanı olan Fethi Bey'i müttefiklerin başkentlerine gönderdi. Büyük devletlere yapılan son bir zorunlu çağnydı: Verin banşı, bırakın Türkler de yaşasın!

Roma ve Paris'te Türk elçisi hiç değilse gereken saygı gösterilerek karşılandı; karar kuşkusuz Manş'm ötesindekilere bağlıydı. Londra'da Fethi Beyyüksek beyefendilerin, Lloyd George ve Lord Curzon'un yüzlerini görebilmek için boş yere didindi durdu; sadece dışişleri bakanlığında sekreterlerden biri onu dinlemek tenezzülünde bulundu. Fethi Beyin kilitlenmiş kapılann karşısında durduğundan artık kuşkusu kalmayınca, Ankara'ya tek kelimeli bir telgraf çekti: Taarruz.

Yani bir kez dahatoplar konuşmalıydı. Mustafa Kemal yeni kurbanlar vermekten kaçınmak istemişti; darbeyi öyle indirmeliydi ki, ikinci bir darbeye artık gerek kalmamalıydı. Yunanlılar güçlü durumda olduğundan, her şey yapılacak ani baskına ve aldatmaya bağlıydı.

Bir futbol karşılaşmasını seyretmek bahanesiyle birlik

komutanları, Batı Cephesi Komutam ismet Paşa'mn enel karargâhına gittiler. Geceleyin yapılan toplantıda Mustafa Kemal saldın plânım anlattı ve rolleri dağıttı. Soma da Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa'yla birlikte Ankara'ya döndü. Cephede her şey sakindi; bir şeylerin hazırlandığını gösterir hiçbir belirti yoktu.

Taarruzun başlamasından bir hafta önce dışanyla olan bütün haberleşme kesildi. Anadolu'nun içlerinde bir karşı devrim hareketinin başladığı yolunda kötü söylentiler sızıyordu. Böylece Yunanlılann kendilerini daha çok güven içinde hissetmeleri sağlandı.

Şimdi son iş olarak Türk birliklerinin saldın noktası seçilmiş bulunan yerde, güneyde Afyonkarahisar'da toplanmalannı sağlamak gerekiyordu. Bunu da geceleyin sessizce yaptılar, gündüzleri hiçbir yerde hiçbir şey kıpırdamıyordu.Buna karşılık kuzeyde, gösteri niteliğinde bazı hareketlere girişti-ler. Bu hareketler sonunda Yunanlıları kuşkulandırdı ve Türklerin yapılmasını istedikleri hatayı yaptılar: Afyonkarahisar'dan kuvvetler çekerek, Eskişehir kanadını takviye ettiler.

Mustafa Kemal tam bir gizlilik içinde cepheye geldi. İşin iç yüzünü bilenler -bunların sayısı çok azdı- başkomutan hâlâ Çankaya'daymış gibi davrandılar. Kararlaştırılmış olan taarruz gününde basın, Çankaya köşkünde akşam bir çay partisi verildiğini bildiriyordu. Ankara'da bile kimsenin bir şeyden haberi yoktu.

Topçu hazırlık ateşinden soma saldın başlaymca, başkomutanın yayınlandığı günlük emri, Napolyon-vari bir kısalıktaydı: "Ordular! İlk hedefiniz Akdenizdir! İleri!"

26 Ağustos 1922 sabahın erken saatinde -Sakarya Savaşı'mn başlamasından hemen hemen tam bir yıl soma- Yunan-

lılar hiç beklemedikleri top sesleriyle uykularından «yandılar. Daha doğru dürüst kendilerine gelmemişlerdi ki, Türklerin taarruzu tam anlamıyla başlamış bulunuyordu. Bu taarruz Yunanlıların taktik açıdan en güçlü, fakat stratejik açıdan en duyarlı mevzilerine, Afyonkarahisar yakınında, kale biçiminde yükselen Dumlupmar tepelerine yöneltilmişti.

Dumlupınar Savaşı -Avrupalı açısından bakılacak olursa- son derece utanç verici bir tarzda cereyan etmiştir. Taraflar sayıca ve güççe aşağı yukarı birbirine denkti; hatta malzeme bakımından üstünlük Yunanlılardaydı. Zaferi kazanan bir dâhidir, bir Mustafa Kemal'in savaş yönetme sanatındaki da0hice ustalığıdır. Onun içindir ki Türkler, Dumlupmar'a "Başkomutanlık Meydan Savaşı"da derler.

Yunan birlikleri güzel dövüşlüler, hiç değilse başlangıçta. Fakat yönetilmeleri yürekler açışıydı. Başkomutan Hacanesti uzaklarda, İzmir'deydi; daha ilk günden cepheyle bütün bağlantısmı kaybetti. Üstelik savaş devam ederken görevden alındı. Yerine getirilen General Trikopis'in ise başkomutanlığı üstlenmesiyle tutsak düşmesi bir oldu.

Türkler Dumlupmar tepelerini hücumla ele geçirdiler. Böylece savaşın sonu belirmişti. Yunan ordusu iki parçaya bölündü. Geri çekilmeye başladılar, bu çekilme çok geçmeden düpedüz kaçmaya dönüştü. Herkes büyük bir telaş içinde kıyıya, kendilerini kurtaracak olan gemilere doğru koşuyordu.

Afyonkarahisar ile İzmir'in arası yuvarlak hesap 300 kilometredir, yani yaklaşık Trier'den Paris'e kadar bir uzaklık. Çekiliş bir hafta sürdü. Yunanlılar bu kadar hızlı kaçmalarına rağmen, yine de yollan üstündeki köyleri kentleri yakıp kül edecek zamanı buldular. Esefle söylemek gerekir ki, Müslü-

halka Hiç acımadılar ve öfkelerini savunmasız in- aldılar. Batı-Küçükasya'da oturan Hristiyanlar da çaklarıyla birlikte çekilmekteydiler.

EşiBl 1922'de ilk Türk bitlMeti İzmir'e girdi; müttefiklerin savaş gemileri hâlâ limanda demirli durmaktayadı. Kaçan Hristiyanlann taşınması öyle kolayca olabilecek bir iş değildi. Rıhtım üstünde binlerce ve binlerce insan birikmiş, korkular içinde kıvranarak gemilere alınmalarını bekliyorlardı. Türklerin gözleri önünde ise, Yunanlıların yaptığı budalaca yakıp yıkmalar taptaze tablolar halinde durmaktaydı, bu görüntüler onların uzun çekiliş yollarının nerelerden geçtiğinin canlı tanıklarıydılar: Moloz yığını haline gelmiş kasabalar ve köyler; çöle döndürülmüş tarlalar; yıkıntılar arasında kıvrılmış yatan, öldürülmüş din kardeşleri, kadınlar, erkekler ve çocuklar. Genel bir soykırımın gerçekleştirilememiş olması doğrusu bir mucizeydi. Bu sırada zincirinden büsbütün boşanmış öfkeye gem vurulamamıştı. İzmir rıhtımı üstünde öyle tüyler ürpertici sahneler cereyan etti ki, tarihçinin bütün bunların üzerine perdeyi indirmesi daha iyi olacaktır.

Türklerin İzmir'e girmesinden dört gün soma, kentin en büyük ve en baymdır kesimi çok zorlu bir yangınla harap oldu. Rum, Ermeni ve Frenk mahalleleri, yani "Gâvur İzmir" alevler içinde kaldı, bu felâketten kurtulabilen yerler sadece Türklerin oturduğu kenar semtler oldu. Yangın bir kundaklama sonucu mu çıkmıştı, eğer böyle çıkmışsa, kim kundaklamıştı, bu sorular hiçbir zaman tam olarak cevaplandınlamadı. Yunanlılar, Türkleri kasten yangın kundakçılığı yapmakla suçladılar, aym suçlamayı Türkler de onlara yönelttiler. Bununla birlikte Türklerin en önemli kentlerinden birini, üstelik ona tekrar kavuştukları sırada, yakıp kül etmek isteyecekelri akla pek yakın gelmiyor.

Her neyse, ortada kesin bir olgu vardı, o da kaçanların gözleri önünde, Hristiyanlarm Asya toprağındaki son yerleşim yerlerinin yanarak yok olmasıydı. Buraların Rum denilen yerli Yunanlıları, Hellas çağmdan beri İyonya'da oturmaktaydılar (*), bu oturuş Bizans İmparatorluğu döneminde de, Osmanlı sultanlarının uzun egemenlik yıllarında da sürüp gitmişti; her zaman dostça bir hoşgörü ortamı içinde yaşamışlar, bu sayede de dillerini ve kültürlerini koruyabilmişlerdi. Fakat Yeniçağın milliyetçilik ilkeleri Rumların da aklını çelip, onların bu doğrultuda taşkınlıklar yapmalarına yol açınca, aynı topraklarda çeşitli halkların barış içinde yan yana yaşamaları çağı da sona ermişti.

Yunan ordusunun Küçükasya'dan kaybolmasıyla müttefikler kendilerini birdenbire muzaffer Türklerin karşısmda buldular. Koruyucu kalkan yoktu artık. Durum tam tersine dönmüştü. Batılı büyük güçler şimdi savaşan iki tarafın arasında tampon olarak durmaktaydılar.

Yunanlılar çekilmelerini şaşırtıcı bir çabuklukla tamamlamışlar, birliklerini gemilere yükleyip Doğu Trakya'ya getirmişler ve burda yeniden düzene sokmaya başlamışlardı. Kendileriyle Türkler arasmda şimdi deniz bulunuyordu. Ancak İstanbul ve Çanakkale'de geçit veren küçük bir denizdi bu.

Mustafa Kemal düşmana tatanması ve kendini toparlaması için zaman bırakmamayı düşünüyor, onu Trakya'dan da atmak ve Atina'ya kadar kovalamak istiyordu. En azından ilk davranışları bu amaçta olduğu izlenimini vermektedir.

İzmir'in alınmasından hemen soma, ordusuna kuzey doğrultusunda stratejik bir yön değiştirmesi yaptırmış, iki bü-

(*) Ege bölgesinin Antikçağdaki adı.

yük kol halinde İstanbul ve Çanakkale boğazlarına yaklaştırmıştı. Fakat oralarda İngilizler tarafından kurulmuş engeller vardı.

Yunan-Türk çatışmasmda müttefikler, 15 Mayıs 1921'de yaptıkları tarafsız kalmak bildiriminden sonra, İstanbul ve Çanakkale Boğazlan'nm her iki yakasında, geniş bir şerit halinde, savaşan taraflardan hiçbirinin geçmesine izin verilmeyecek tarafsız bölgeler oluşturmuşlardı.

Mustafa Kemal tarafsız bölgeden serbestçe geçmek istedi. Müttefik silâhlı kuvvetlerinin başkomutanı General Harrington, bu isteği reddetti; aynca birkaç ay önce Yunanlılann tarafsız bölgeden Trakya'ya geçmelerinin önlendiğini de belirtti. Türkler ilerlemelerini sürdürüp, ordulanna kıyının karşısında yığmak yaptırdılar.

Geçiş için kilit noktası, Çanakkale Boğazı'nm Asya yakasında, Gelibolu'nun karşısındaki Çanak'tı. Çanak, Edirne'nin kapısıydı; burasının alınması boğazı denetim altına alır, İstanbul'a deniz ve kara ulaşımını keserdi. Burası beş yüzyıl önce Türk hükümdan Sultan Gazi Orhan'm Avrupa'ya sıçramasını yapmış olduğu yerdi. General Harington tehlikeyi gördü; İstanbul'daki müttefik kuvvetleri alarma geçirip Çanak' ı ve Asya kıyılanm, bütün müttefiklerin belirli bir kontenjanla katıldığı, güçlü bir birlikle işgal etti.

Küçükasya'daki beklenmedik değişiklik, müttefik devletlerin hükümetlerini de alarma geçirmişti. İngiltere "wait and see - bekle ve gör" tutumunu bırakmak zorunda kaldı, çok ciddi kararlar arifesindeydi. Lloyd George bu kritik dönemde, öncelikle müttefiklerin arasındaki birliği ayakta tutmaya çalışıyordu, îlkin bunu başardı da. Üç büyük devlet verdikleri ortaklaşa bir notada kesin kararlannı, tarafsız bölgeye girilmesi-

ne izin verilmeyeceğini açıkladılar. Paris ve Roma, yukarda kaydettiğimiz gibi, kıyı şeridinin işgaline doğrudan katılmıştı; engel çitlerin üstüne çekilecek müttefik bayraklarrmn Türkleri durdurmaya yetecek bir işaret olacağı sanılıyordu.

Mustafa Kemal ne bu açıklamaya aldırış etti, ne de savaş hazırlıklarına. Kuzeye yapılan yürüyüş bitirilmişti. Şimdi ordunun ileri kollan, bütün yasaklan umursamaksızın tarafsız bölgeye girmeye ve hiç duraklamadan yürüyüşünü sürdürmeye başlamıştı. Muzaffer general boğazlara giden yollan zorlamaya niyetli görünüyordu.

Tarafsız bölgeye girilmesi, büyük devletlere düpedüz meydan okumak demekti. Bunalım doğrudan bir savaş tehlikesine dönüşmüştü. Bu yalın gerçek, müttefikler üzerinde birbirinden çok farklı etkiler yaptı. Burada nerdeyse insanın, olanaklann en son sınınna gitmekle Mustafa Kemal'in vereceği gözdağmm başansım önceden hesaplamış olduğuna inanası geliyor.

İngiltere için ortada söz konusu olan büyüklüğüydü. Türklerin geçmesine izin verilmesi, savaşın Balkanlara taşınlması demek olurdu. Sonuçlan da şimdiden kestirilemezdi. Sovyet Rusya fırsattan yararlanıp Besarabya'yı tekrar ilhak edebilirdi. İtalya ile Yugoslavya arasında Arnavutluk konusunda sürüp giden tartışma bir çatışmaya dönüşebilirdi. Balkanlar yine eskisi gibi barut fıçısıydı; çeşit çeşit halk vardı, çeşit çeşit de kavga olacaktı. Yangm hele bir Doğuyu sarmaya görsün, bütün Avrupa'yı kolayca tutuşturabilirdi; o zaman da bunca zahmetle kurulmuş banş, kartondan bir ev gibi çökerdi. Öte yandan yürüyüş engellenirse, o zaman da Türkiye'yle silâhlı bir hesaplaşma durumu ortaya çıkacak ve bunun da sonuçlan öbüründen pek farklı olmayacaktı. Ancak ne

de olsa bu durumda bir Avrupa bunalımı tehlikesi daha azdı. Bundan dolayı da Britanya hükümeti, ne pahasına olursa olsun Türkleri durdurmaya karar verdi. Lloyd George, İngiltere'ye ve dominyonlanna ünlü "call of war - savaş çağrısını" yaptı. Türklere karşı savaş! Romanya ile Yugoslavya'ya da yardımcı olmaları çağrısında bulundu ve müttefiklerden de Boğazlara takviye birlikleri göndermelerini istedi.

Ne var ki bu çağrı, müttefikler katında daha önceki işbirliği havasım yaratamadı. Paris, yapılan bu diplomatik gaftan, kendisini Doğu serüveninden sıyırmak için yararlandı. İçinden Türk başarısına hiç de üzülmemiş olan Poincar'e, Londra'ya anlaşmazlığın barışçıl yoldan çözümlenmesini istediğini bildirdi; ayrıca bunalım tam doruk noktasındayken Fransız işgal birliklerini de Çanak'tan ve Asya kıyılarından geri çekti. Roma da aynı yolu izledi; İtalyan birlikleri cepheden kayboluverdiler.

İngiltere yüzüstü bırakıldığını görüyordu. Bunun cezasını altı ay soma verdi. Poincar'e Almanya'da Ruhr bölgesini işgal edince, Londra buna katılmayı reddetti.

Şimdi yalnızca Lloyd George ile Mustafa Kemal karşı karşıya kalmıştı: Anadolu'daki asi general, anlı şanlı Büyük Britanya dünya imparatorluğunun yöneticisinin karşısına dikilmişti. İki devlet adamı da alışılmış çapta kimseler değildi; ikisi de zeki olduğu kadar cin fikirliydi; ikisi de gözü pek birer oyuncuydu, cesurdu, enerjikti, aynı zamanda bütün hileleri ve numaralan yapacak yetenekteydi.

İngiliz donanmasının yandan fazlası Çanakkale önünde toplandı; Cebel-ül-tank'tan, Malta'dan ve Mısır'dan alelacele takviye kuvvetleri getirildi. Öbür tarafta ise Mustafa Kemal birliklerini savaş düzenine geçirmişti; Türk süvari devri-

yeleri İngiliz hatlarını hemen telörgüleri önünde dolaşmaktaydı. Böyle anlarda tüfeklerin ve topların kendiliğinden patlayıvermesi işten bile değildi.

İtilâf devletlerinin birbirlerinden böyle çözülmesi, savaş tehdidi karşısındaki Türkleri daha da yüreklendirmişti. Umutlarını artıran başka bir şey daha buna eklendi. İngiliz halkı Doğuda silâhlı bir eyleme pek az sempati gösterdi. Kamuoyu böyle bir harekete karşı olduğunu basmda açıkça dile getirmekteydi. Hâlâ kazandıkları büyük zaferin etkisinde bulunan Türk generalleri, heyecan içinde derhal saldırıya geçilmesini istiyorlardı. Bütün Trakya'nın fethedilmesi, eski başkente zafer alayıyla girilmesi, çok çekici hedeflerdi bunlar. Ordu da savaşçı bir ruh hali içindeydi. O günlerde hemen bütün ordu kademeleri başkomutana karşı bir tavır takınmıştı; onun duraksamasını anlayamıyorlardı.

Fakat Mustafa Kemal hâlâ bekliyordu. Sabırsızlanan ve nerdeyse kafa tutar duruma gelmiş generallerini zaptetmek için vargücüyle çaba harcamaktaydı. Gerçekten İngiltere'ye karşı savaşa karar verip vermediğni hiç sormayalım. Belki de pek darda kalsaydı savaşırdı. Ama tehlikeleri de hiçbir şekilde görmezlikten gelecek adam değildi; bir geri çekilişin bütün eserini çökertebileceğim çok iyi biliyordu. Ne var ki ilk ağızda -çok şey böyle olduğunu gösteriyor- bir blöf yapmak istemişti; yerinde bir blöftü bu ve başanlı oldu.

İngiliz başkomutanı General Harrington da akıllıca bir ılımlılık gösterdi. Her iki taraftaki birliklerin, böyle burun buruna karşılıklı durmaları sırasında, vakitsiz bir çatışmanın patlak vermesine neden olabilecek her şeyden kaçındı.-

Bu arada Franklin-Bouillon arabuluculuk için Mustafa Kemal'in genel karargâhına gitmişti. Bir ateşkes görüşmesi

yapılması için toplanılması önerisinde bulundu. Öneri kurtarıcı bir sözü içermekteydi: Müttefikler Doğu Trakya'nın Yunan birlikleri tarafından derhal boşaltılmasını dikkate almayı kabul ettiklerini bildiriyorlardı. Bu da Mustafa Kemal'in özellikle işine geliyordu. Önerilen görüşmeyi kabul etti ve İsmet Paşa'yı yetkili Türk temsilcisi olarak atadı; çok mutlu bir seçim.

Marmara kıyısında, Bursa'nm iskelesi küçük bir kasaba olan Mudanya'da, toplam hesapla dokuz yıl sürmüş bir savaşın son sahnesi oynandı. Bir generaller toplantısıydı bu. Yunanlılar da bir heyet göndermişlerdi, ama onlara gemilerinden dışarı çıkmamaları söylendi.

İsmet Paşa koşullarını sıraladı: Trakya boşaltılacaktı, ama müttefikler de İstanbul'dan çekileceklerdi. General Harrington, Türk isteklerinin askeri alanın sınırlarını çok aştığını, siyasal bir nitelik aldığım, bu bakımdan hükümetinden yeni direktifler istemesi gerektiğini bildirdi. Görüşmeler durakladı. Türk ordusu biraz daha İstanbul'a ve Boğazlara yaklaştı. Kılıçlar kınlarında sakırdıyordu. Savaş mı barış mı, kıl üstünde duran bir sorundu bu şimdi.

Fransa ile İtalya araya girip, İsmet Paşa'yı yayı bu kadar germemesi önerisinde bulundular. Sonunda, nice günlerden soma, İngiliz hükümetinin cevabı geldi: Trakya'nın boşaltılması: Evet; İstanbul'unla: Hayır; son söz.

Harrington, kır saçlı general, İngilizin soğukkanlı gücünü insancıl iyilikle kaynaştırmış asker, buna şunları ekledi: "Boşaltacağız, ekselans paşa, fakat şerefimizle çekilmek istiyoruz". Bu sözü İngiltere devi, Türk cücesine söylüyordu.

İsmet Paşa bu cevabı, Mustafa Kemal'in beklemekte olduğu Ankara'ya aktardı. Önder burada İngiliz saygınlığının

incinmesinin söz konusu olduğunu derhal anlamıştı. Buna dokunmak, her türlü direnişten çok daha tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi.

10 Ekim 1922 günü, ikindi üzeri, görüşmelerin başlamasından bir hafta soma,. Ankara'dan cevap geldi: Kabul. Gerginlik sona ermişti, herkes rahat bir soluk aldı. İngiltere bu zor durumdan onuruyla sıyrıldı, bu sırada Doğu'da kısa süre Fransa'ya geçmiş bulunan liderliği de, çok geçmeden yine elde etti.

Mütareke koşullarının formülleştirilmesi çalışması bütün gece sürdü: Yunanlılar Meriç ırmağına kadar bütün Doğu Trakya'yı derhal boşaltacaklar, bölge Türk makamlarına geri verilecekti. İstanbul'daki sivil yönetim Ankara hükümetine devredilecek; yabancı işgal birlikleri de, elden geldiğince ortalıkta görünmeyecekti. Türk birlikleri de tarafsız bölgelerden geri çekilecekti.

11 Ekim sabahı, şafak sökerken generaller, Mudanya belediye binasının küçük bir odasında toplandılar. Müttefiklerin temsilcileri mütareke sözleşmesini imzaladılar. İsmet Paşa hâlâ duraksamaktaydı. Belki de kendi ordularında bundan hoşnut kalmayacak askerleri, Millet Meclisi'nde kopacak kavgaları düşünüyordu. Kesin barışa ulaşmak için, önünde daha çok uzun bir yolun bulunduğunu sezmiş olmalıydı. Soluk kesen bir sessizlik. Bir masanın üstüne çıkmış bir fotoğrafçı, dengesini kaybedip, devrilen masayla birlikte paldır küldür yere yuvarlanıverdi. Herkesin sinirleri zaten gergin, dehşet içinde irkildiler. Günlerden beri kendilerini zaten ansızın patlayacak topların gümbürtüsünü işitmeye hazırlamış haldeydiler. İşte tam bu irkilme anında İsmet Paşa imzasını attı.

Mütarekenin imzalanmasıyla Ankara hükümeti, Musta-

fa Kemal'in Misak-ı Milli'de saptamış olduğu sınırların da gerçek sahibi oluyordu. Ayrıca Türkiye Avrupa toprağına yeniden ve sağlam biçimde ayağını atmaktaydı; oysa İngiliz politikasının değişmez hedefi, ta Palmerston ve Gladstone'dan beri, hep Türkleri Avrupa toprağından bir daha geri dönme - mecesine kovmak olmuştu.

Mudanya Lloyd George'un, Paris'te bütün dünyaya yön vermeye kalkmış, büyük yargıçların bu sonuncusunun da devrilmesine yol açtı. Ülkede artık hiçbir desteği kalmadığını anlamış ve krala istifasını sunmuştu. İngiliz halkı ona ve onun savaş politikasına karşı olduğunu açıkça göstermiş, huzur ve güvene duyduğu özlemi dile getirmişti. Başında Bonar law bulunan yeni bir muhafazakâr parti hükümeti kuruldu. Lord Curzon yeni kabinede yine dışişleri bakam olarak kaldı.

Atina'da da Küçükasya trajedisinin son perdesi oynanıyordu. Ordu ve donanma Kral Konstantin'e karşı ayaklandı. Kral, ikinci kez ülkeden kovuldu ve Venizelos geri döndü. Siyasal tutkuların sorumluluğu üzerlerine yıktığı adamlar mahkeme edildi. Başbakan Gunaris, General Hacanesti, ayrıca dört bakan daha ölüm cezasına çarptırıldılar ve hemen asıldılar.

***

Mütarekeyi Doğuda yapılacak barışa ilişkin görüşmelerin izlemesi gerekiyordu. Lausanne'da toplanacak bir konferans için müttefikler ilgili devletlere çağrılar yolladılar. Ancak yalnızca Ankara'ya çağrı gönderilmekle kalınmadı, bir tane de -Londra'mn isteğiyle- İstanbul'daki padişah hükümetine yollandı. İngiltere'yi böyle davranmaya neyin ittiği bilinmiyor; sadece bir formalite meselesi miydi -çünkü Altın Boy-

nuz'daki padişah hükümeti resmen iş başmdaydı- yoksa kurnazca düşünülmüş bir manevra mıydı, anlaşılmadı. Ne var ki bunun, herhalde amaçlanmış bulunanm tam tersi bir etkisi oldu. İngiltere böyle davranmakla Mustafa Kemal'e, iç politika alanında geniş kapsamlı bir karara varmasını sağlayacak çok elverişli bir fırsat veriyordu.

Bu çifte çağrı karşısında Millet Meclisi, ülkedeki hükümet ikiliğini kaldırmanın bir zorunluluk olduğunu anladı. O güne kadar İstanbul ile Ankara arasında açıklığa kavuşturulmamış -ve Mustafa Kemal tarafından kasten askıda bırakılmış- ilişkinin kesin şekil alması gerekiyordu. Bu konuda herkes görüş birliği içinyedyi; sorun sadece bu işin nasıl yapılacağmdaydı.

Tarihsel verilere ve Avrupa'da bazı en son gelişmelere bakılarak bulunan çözüm şekli şuydu: İstanbul hükümeti çekilecek; yeni anayasaya saltanatın eklenmesiyle meşrutiyeti bir monarşi rejimi kurulacak; padişah istikrar öğesi ve devletin simgesi olarak başta bulunacak; Mustafa Kemal ömür boyu görevde kalmak üzere birinci bakan yapılacak -yani bir çeşit Türk Mussolini'si olacak; şimdiki padişah tahttan indirilecekti- bundan kimsenin kuşkusu yoktu ve böyle indirmeler öteden beri sık başvurulan bir uygulamaydı. Ancak bu hareket, yapılacak değişikliğin temel ilkesini zedelemiyordu. Demokratik şekillerin benimsenmesi doğrultusunda atılacak bütün ileri adımlara rağmen, monarşinin yine de devam ettirilmesi olağan bir şey gibi görülüyordu.

Misak-ı Milli'de de zaten bu nokta açıkça ve tekrarlanarak belirtilmişti; ayrıca devrimin önderinin ve Millet Meclisi'nin görüş birliği içinde çıkarılan, yeni devletin temel yasalarında da bu nokta kabul edilmiş bulunuyordu. Çözüm şekli

olarak meşrutiyet rejimi Mustafa Kemal'in düşüncesine uygun değildi. Böyle bir şey cumhuriyete giden yolu kesinlikle tıkardı. Kuşkusuz ortam henüz cumhuriyet için yeterince erginleşmemişti, cumhuriyet sözünün şimdi sırası değildi. Mustafa Kemal politika sanatısın inceliğini, her aşamada hep o sırada erişilmesi olanaklı görülenle yetinilmesi gerektiğini bilen adamdı. Fakat bu sefer -bunda da devlet adamlığı dehasını görüyoruz- gelişmeleri sürekli kendi hedefi yönünde iteklemeye koyuldu. Görünürde uzlaşma sağlanabilecek bir zemin bulunca da, ortamı içinden zorunlu olarak bir somaki adamın çıkacağı bir duruma hazırladı. Şimdi de -zamanın ve hedefin âdeta bileşkesi halinde- bir ara basamak bulmuştu; binaların yıkılması sırasında, zamanından önce ve kolayca felâket olabilecek bir yıkılıştan korumak için kullanılan destek kalasları gibi bir çeşit yardımcı yapıydı bu.

Millet Meclisi'nde İstanbul hükümeti konusunda ne yapılması gerektiği sorununun görüşülmesine geçildi. Mustafa Kemal öteden beri hep yaptığı gibi, ilkin milletvekillerini bir süre tartıştırdı, içlerinden neler geçirdiklerini ortaya dökmelerini bekledi. Padişahla hükümeti, "yabancıların sadık aleti ve millet haini" hakkında gerçek bir öfke kabarıp da iyice kıvamına gelince, seksen yandaşıyla birlikte, kendisinin hazırlamış olduğu bir önergeyi verdi: Egemenlik tam kapsamıyla millete geçmiştir. Bundan dolayı saltanat kaldırılmıştır, fakat hilâfet devam edecektir.

Bu şekilde otoritede bir ikilik ortaya konmuş oluyordu; aslında böyle bir ikilik hiçbir zaman varolmamıştı. Müslaman, dünyasal ve dinsel başkan arasında hiçbir fark tanımaz; onun için sultan ve hâlife aynı iktidarın yalnızca görünüş biçimleridir; birbirlerinden ayrılmayan bir ikili otoritedir. Hâli-

fe de padişah kadar dünyasal hükümdardır, yalnız padişahın dinsel işlevi yoktur. Mustafa Kemal'in bulduğu bu çözüm, uzun süre ayakta tutulabilecek güçte değildi, fakat o an için tek çıkar yoldu. Böylece Osmanlı hanedanına halifelik makamı bırakılıyor, görünüşte yinede monarşik baş durumunu koruması sağlanıyordu, fakat aym zamanda gelecek için de bütün olanaklara kapı açılıyordu.

Öneri öylesine şaşırtıcı, öylesine ortalıkta dolaşan tasarımların ve alışılmış şeylerin ötesindeydi ki, Millet Meclisi ne yapacağını kestiremedi. Bilinen çareye başvuruldu: Önerge incelenmek üzere, anayasa, şer'iye ve adalet encümenleri üyelerinden oluşan üçlü bir karma komisyona havale edildi.

Encümen üyeleri bir araya gelip görüşmelere başladılar. Mustafa Kemal de geldi, arka tarafta bir sıraya oturup, konuşulanları dinlemeye koyuldu. Görüşmeler bir kısır döngü içinde dolanıp duruyordu. Eldeki hukuk kuralları, otoritede bir bölünmeye, hilâfetin saltanattan ayrılmasına hiçbir şekilde olanak vermiyordu. Yalnızca teknik açıdan bu, Siyamlı ikizlerin ameliyatla birbirinden ayrılması gibi zor bir şeydi. Çünkü ikizlerin ikisi de, bu ameliyatta ölmüştü, sultan ile hâlife de böyle bir ikizdi.

Uzmanların görüşmeleri yoluyla konu tek kelimeyle çözülemezdi. Hep hukuk ve egemenliğin bölünmezliği sorunlarından oluşmuş bir çalılığın içine dalmıyordu.

Sonunda Mustafa Kemal söz istedi, sıranın üstüne çıkıp şunları söyledi: "Egemenlik kimseye verilmez, zorla alınır. Daha önce Osmanoğulları bunu zorla almıştı, şimdi de millet bunu aldı. Burada söz konusu olan, zaten gerçekleşmiş bulunan bir olgunun tanınmasıdır. Eğer bu iş encümen ve Millet Meclisi tarafından yapılırsa, benim görüşüme göre, çok ye-

rinde olur. Aksi halde, efendiler, belki de bazı kafalar kopanlacaktır".

Fransız Büyük Devriminin diliydi bu.

Böylece görüşmeyi daha fazla uzatmanın bir anlamı kalmamış oluyordu. Encümen başkanı, yaşlı bir din adamı, bunu şöyle bir açıklamayla ifade etti: "Sorunu şimdi bambaşka bir ışık altında görüyoruz, öğrenmiş olduk".

Yasa taslağı üzerinde çok hızlı bir çalışma yapıldı ve genel kurula sunuldu. Oylamanın isim okunarak yapılması istendi. Mustafa Kemal buna karşı çıktı. Böyle bir usulün gereksiz olduğunu söyleyip, tehditkâr bir edayla ekledi: "Yasanın kabul edileceğinden asla şüphe etmiyorum".

Gittikçe büyüyen gürültüler arasında yasa önerisi kabul oyuna sunuldu, el kaldırmak evet demek için yeterliydi. Patırtılar içinden başkanın sesi duyuldu: "Oy birliğiyle kabul edilmiştir." Biri bağırdı: "Ben karşıyım!" Bir başkası seslendi: "Susalım!"

Bu şekilde bir parça kısacık törenle, Osmanlı hanedanının yedi yüzyıllık egemenliği sona erdirildi.

Son sadrazam Tevfik Paşa, Mareşal İzzet ve diğer padişahlık hükümeti bakanları istifa ettiler.

Sultan Vahidettin ancak çok kötü savunabilmiş olduğu tahtma dört elle sarılmıştı. Henüz hâlâ halifeydi ve kendisine tavsiye edildiği gibi de çekilmek istemiyordu.

Fakat Millet Meclisi, Vahidettin'in vatana ihanetle suçlanmasını ve olağanüstü bir mahkeme huzuruna çıkarılmasını kararlaştınnca, kendisine canı hükümdarlık makamından daha tatlı göründü. Britanya İmparatorluğu'ndan korunmasını diledi ve dileği kabul olundu. Politikasını padişahm sakı-

mına dayandırıp, bu yüzden de yıkılmasına yol açan İngiltere'nin, onun için yapabileceği en son iş de buydu zaten.

17 Kasım 1922 günü, sabah karanlığında, son padişah yanında oğlu Ertuğrul ve pek az maiyeti olduğu halde, sarayın bir yan kapısından çıktı, hazır bekleyen bir İngiliz şalupasma bindi ve kaçışı kimse tarafmdan farkedilmeden İngiliz savaş gemisi Malatya'ya ulaştı.

îlkin Malta adasında kaldı; Mekke hükümdarı Hüseyin'den boş yere yardım ve himaye istedi; birkaç yıl soma da San Remo'daki villasmda öldü.

Hilâfet, iktidarı olmayan bu makam, Millet Meclisi tarafından tahta geçmek sırası kendisinde olan Şehzade Abdülmecit'e verildi; Sultan Abdülaziz'in oğlu ve Vahidettin'in kuzeniydi.

20 Kasım'da Lausanne'da barış konferansı açıldı. Uğradığı kesintilerle dokuz ay sürdü; bu dönem Mustafa Kemal için zor iç bunalımlarla geçen bir zaman oldu.

13. GENERAL İKTİDARDA

Gazi İzmir'i alıp, kendisini coşkun gösterilerle selâmlayan kente girdikten hemen soma, ikinci bir fetih daha yapmıştır. Aslında buna bir yenilgi demek dahadoğru olacak, fakat adı dillerde dolaşan komutanın ilk kez uğradığı ve hoşuna da giden bir yenilgiydi bu kuşkusuz.

Başkomutan genel karargâhını kentin içinde kurmuşta. Büyük yangından önceydi. İkinci ya da üçüncü gün, oraya genç bir bayan gelip başkomutanla görüşmek istedi. Yanma bıraktılar ve genç kız Gazi'ye karargâh olarak kendi evini kullanmasını rica etti.

Anlattığına göre, kısa süre önce Biarritz'den İzmir'e yurduna dönmüş. Annesiyle babası Fransa'da kalmışlar. Kent düşman işgalinin baskısı altında bulunuyormuş. Birkaç hizmetkârla koca evin içinde yapayalnız kalıyormuş, bu yüzden çok sıkıntılara katlanmış. Yunan komutanı ondan kuşkulanmış, yaklaşan Türklere gizlice haber gönderdiğini sanıyormuş. Bu yüzden evi birkaç kere aranmış, sürekli gözetlenmiş ve kontrol altında bulundurulmuş. Her an tatuklanabilirmiş. Fakat o dayanmış, kaçmaya kalkışmamış. Biarritz'de geçen neşeli günlerden soma, İzmir'deki hayatı korku ve dehşet içinde, hiç bitmek bilmeyen bir kâbus olmuş. Kendi kendine,

eğer Mustafa Kemal zaferle izmir'e girerse, ondan konuk olarak evinde kalmasını istemeye ant içmiş.

Mustafa Kemal bu öneriyi ilkin reddetti, şaşırmıştı, belki de genç kızın, bir Müslüman kadını için pek yadırganan pervasızlığından hoşlanmamıştı. Ailesini ismen tanıyordu; kız da adının Latife Hanım olduğunu söylemişti. Ne var ki kızı başından savmadı, savaşın yorgunluğundan soma huzura ve dinlenmeye duyduğu ihtiyaç ağır basıyordu; kentin gürültülü iç kesimi ise bu ihtiyacı gidermeye hiç de elverişli değildi. Kararsız bir durumda düşünürken, genç kız boynundaki madalyona el attı, içini açıp ona gösterdi. Madalyonda Gazi'nin resmi vardı. Kız biraz utanarak "Sizi rahatsız eder mi bu?" diye sordu. Elbette ki böyle bir şey söz konusu değildi; Gazi güldü ve kızın ricasını kabul etti.

Kızın ailesinin villası -bir armatör olan babası, İzmir'in en zengin adamlarından biriydi- kent dışmda, deniz manzaralı bir tepenin üstündeydi. Akdenizin bitki bolluğu içinde, teraslar halinde uzanan bir eski Türk bahçesinden, çevresi renk renk güller, yaşemerüer, mol salkımlar ve hanımelleriyle kaplı geniş bir açık verandaya gidiliyordu. Gazi yakın maiyetiyle yeni karargâhına geldi. Latife onu evin kapısmda karşılayıp, kentin kurtarıcısını eski Doğu tarzında selâmladı: Bu selâm vekann kusursuz bir uyum içinde saygıyla kaynaştığı bir jestti. Latife Hanım uzun boylu değildi, narin olmaktan çok sağlam yapılıydı, Müslüman kadınların kılığında dolaşıyor, o günlerde okumuş yüksek tabakada yaygın modaya uyarak peçe takmıyordu. Siyah başörtüsü, beyaz tenli, dolgun yüzünü pek etkileyici biçimde çevrelemekteydi; ağzı ve çenesi erkeklere özgü enerjiyi, sertlik ve gururu belirten çizgileriyle, yirmi yaşındaki bir kız için biraz fazla göze çarpıcıydı. Şaşırtı-

cı güzellikte gözleri vardı; iri parlak, koyu kahverengi, aynı zaanda garip bir gümüş rengi pırıltıyla ışıldayan, ciddi ve zeki bakışlı gözlerdi bunlar.

Mustafa Kemal yeni karargâhında büyük bir özen ve ilgiyle çevresinde pervane olunduğunu farkediyor, fakat ev sahibesinin kendisi ortalıkta görünmüyordu. Bununla birlikte her şeyde onun etkisinin varlığı hissediliyordu. Mustafa Kemal'in sağlığına zarar verebilecek ne varsa -kendisinin bu konuda pek umursamaz bir tutumu vardı- hepsi ondan uzak tutulmaktaydı. İsteklerine karşı gelinmesine alışkın olmadığından, kesin emirler veriyor, fakat bu konuda pek de olumlu sonuç alamıyordu.

Bu durum onu etkilemişti. Hizmetkârlarını tam bir itaatla kendisine bağlamayı bilmiş bulunan genç kızı daha yakından tanımak istedi, yaptıkları ilk görüşmeyi diğerleri izledi. Latife'nin şahsında geniş kültürlü ve keskin zekalı bir kadın bulmuştu; konuşma ve tartışmalarda eşine az rastlanır bir yetenek gösteriyordu, bu alanda Mustafa Kemal'in çevresindeki bazı adamlardan daha üstündü. Önce İstanbul'da Amerikan kolejinde okumuş, soma da Fransa'da eğitim görmüştü; çok yer gezmiş, Paris'te hukuk öğrenimine başlamıştı.

Yabancı dilleri çok iyi düzeyde bilmesi Mustafa Kemal'in çok işine yaradı. İngiltere'yle siyasal gerginliğin iyice arttığı bir dönemdi. Latife onun sekreteri, diplomatik yazışmalarda da kusursuz bir çevirmeni oldu.

Birlikte çalışmaları onları birbirine yaklaştırmıştı. Mustafa Kemal onun kadm olarak da kendisini etkilediğini anlamasını sağladı. Latife bunu duymaktan hoşlanmamış görünmedi. Fakat Mustafa Kemal biraz daha ileriye gidip fethini tamamlamak isteyince, tam bir direnişle karşılaştı. Kınlamaya-

cak bir direnişti bu, açık sözlülükle tartıştılar. Mustafa Kemal yapmış olduğu bir yemine bağlı olduğunu söyledi, mücadelesi barışla sona ermeden evlenmeyeceğine ant içmişti. Latife kendi gerekçesinin de bununla eşit ağırlıkta olduğunu söyleyerek cevap verdi. Ya onun karısı olacaktı -böylece sevgisini de itiraf etmiş oluyordu- ya da asla evlenmeyecekti. Fakat onun sevgilisi olamazdı.

îkisi de pes etmedi ve Mustafa Kemal geziye çıktı.

İzmir'e-hiçbir haberin gelmediği altı hafta geçti. Latife üzüntüler içinde yanıp kavruluyordu, sonunda Paris'te yarım kalmış öğrenimine başlamaya karar verdi.

Mustafa Kemal Ankara'daydı. Günün birinde ansızın yol hazırlığı yapılmasını emretti. Bir saat sonra da hareket etmiş bulunuyordu, kimse nereye gittiğini bilmiyordu. Yolunu dolambaçlaştırarak sonunda İzmir'e vardı. Varır varmaz da doğruca villaya gitti ve Latife'ye "Tamam, evleniyoruz" dedi. Genç kız şaşkınlıktan konuşamaz halde dururken, Mustafa Kemal kendisine özgü tezcanlılığıyla "Hemen şimdi" dedi, "Hiçbir şamata gerekmez, kimseye de önceden haber duyurmayacağız". Dediği gibi de oldu.

Balayı gezilerini düşmanın yakıp yıktığı bölgeyi dolaşarak yaptılar. Köylerde duruyorlar, Mustafa Kemal köylülerle konuşuyor ve onlardan neler beklediğini söylüyordu. Gazi nereye giderse, yanında bir de kadın bulunuyordu; kentlerde bile kimse bu kadın hakkında bir soru sormadı. Bir geçit töreninde karısı onun yanı sıra yaveriymiş gibi at sürünce, ancak o zaman subaylar onun evlenmiş olduğunu öğrendiler.

Latife şimdi yalnızca bir eş değil, büyük adamın çalışma arkadaşıydı da. Aynı zamanda Mustafa Kemal kendi örneğiyle, eski Doğunun kadına ilişkin köhne kısıtlamalarının kalk-

tığını, kadının bundan böyle erkeğin yanı başında sosyal bir varlık olarak, insan olarak eşit haklarla yer alacağını göstermek istiyordu.

Mustafa Kemal'in İzmir'de kaldığı sırada, Fikriye Hanım hâlâ Çankaya'da bulunuyordu. Gittikçe daha süzgünleşiyor ve acılan artıyordu. Doktor akciğerinde yara bulunduğunu saptamış ve bir sanatoryuma yatmasını tavsiye etmişti. Mustafa Kemal'in tedavi için kendisini Avrupa'ya göndermek istediğini duyunca, nice günler nice geceler için için ağladı.

Yolculuğunu, Mustafa Kemal'e veda etmek amacıyla İzmir üzerinden yaptı. Erkeğin kalbinin başka yöne kaydığını hissediyor, fakat bu yeni bağlanışın sadece gelip geçici bir heves olduğu umuduna kapılıyordu.

İlkin Paris'e gidip kendime güzel giysiler alacağım dedi. "Sonra da iyileşmiş olarak geri döneceğim". Fakat bu sözlerde daha çok kaygılarla dolu bir soru dile gelmekteydi.

Fikriye uzun süre Münih yakmlannda bir sanatoryumda kaldı. Ordayken Mustafa Kemal'in evlendiğini duydu. Refakatçisi kadına kısa mutluluğunun ve aşkının öyküsünü anlatmaktan hiç bıkmazdı. Daha sonra Ankara'ya döndü, pek iyileşmemişti ve çok geçmeden de öldü; hem de isteyerek öldü, en azından tanınmış bir Türk yazan olan Halide Edip Hanım'm o döneme ait anılannda ölümü böyle nitelendirilmektedir.

Mustafa Kemal'in annesi oğlunun zaferine tanık oldu. Gözleri hemen hiç görmüyordu ve onu iklimi sağlığa daha elverişli İzmir'e hasta halde getirdiler. Orda Latife tarafından bakıldı, fakat birkaç hafta sonra acılan ebediyen sona erdi.

Doğu sorununu görüşmek üzere on iki devletin temsilcisi Lausanne'da toplanmıştı; Dünya Savaşının bitiminden bu yana ilk kez bir barışın dikte ettirilmeyip, aksine tartışıldığı alışılmadık cinsten bir temsile tanık olunmaktaydı.

Galip devletler -Doğudaki durumlarına göre artık böyle adlandırılamazlarsa da- böyle bir şeyi asla istememişlerdi. Konferans 20 Kasım 1922'de, benzeri toplantılara ağır başlı tören havası içinde, Poincar'e ve Mussolini'nin de katılmasıyla açıldı. Devlet başkanları ertesi günü ayrıldılar. Başkanlığı İngiltere temsilcisi Lord Curzon yapıyordu; eski ekolden bir diplomat, saçları sömürge hizmetlerinde ağarmış, görünümü pek heybetli bir adamdı; geniş omuzlarında Britanya dünya imparatorluğunun bütün vakarmı taşıyor gibiydi, fakat bu da onu sinirli ve yerinde duramaz yapıyordu. Toplantıyı başlatırken görüşmelerin temelini Sevres barış diktasının oluşturacağını bildirdi, ancak bazı değişiklikleri müttefikler kabul etmeye hazırdılar.

İsmet Paşa, bu ufak tefek Türk generali, Mudanya'nın bu becerikli görüşmecisi, Lord Curzon'un sözlerini, kulağı ağır işittiğinden duymamış gibi davrandı. Yapılan açıklamaya hiç aldırış etmeyip isteklerini sıraladı ve koşulunu da söyledi: Bunlar derhal görüşülecekti; bu görüşme ya şimdi olacak, ya da hiç yapılmayacaktı. Genel bir şaşkınlık ve telaş oldu; ama bu yüzden barış kapısı tekrar kapatılamazdı.

Türkler ne istediklerini çok iyi biliyorlardı; müttefik devletlerin ise bu konuda böylesine belirgin bir yaklaşımları yoktu. Bu da İsmet Paşa'nm sahip olduğu tek avantajdı, çünkü konferansta yapayalnız durumdaydı. Gerçi Rus dostları Çiçerin ve Vorovski (konferans sırasında yapılan bir suikastle hayatım kaybetmiştir) vardı, ama bunlar patırtılı ve aynı za-

manda propagandayı amaçlayan konuşmalarıyla sadece can sıkıcıydılar.

İngiltere daha baştan iyi bir durumu garantilemişti. Fransa ise gösterdiği Türk dostluğuna pişman olmuş ve tekrar İngiliz müttefiğinin kollarına atılmıştı. İngiliz haber ajansı Reuter'in Küçükasya'ya ilişkin olarak bildirdiği haberler -bunların gerçekliği yapılan soruşturmalarla her zaman doğrulanamamakla birlikte- Paris'te kamuoyunu yeniden Türklerin aleyhine döndürmüştü. İkinci bir Çanak'tan artık korkulmuyordu. Poincar'e pek gürültülü biçimde, müttefikler cephesinin kopmaz bağlarla sımsıkı bağlı olduğunu ilân etmiş, Ankara uzlaşmasını düpedüz inkâra kalkışmıştı. Bu sefer birlik sağlanmıştı, yalnız ufak bir fark vardı, Fransa İngiltere'nin arkasmda yer almıştı. Buna da şaşmamak gerek, çünkü Ruhr harekâtı gelip çatmıştı.

Mustafa Kemal aslında Fransa'nın tavsiyesiyle İstanbul üzerine yürüyüşü durdurmuş -bu yüzden de generalleri ona çok içerlemişti- ve yine Fransa'nın yardımına güvenerek barış görüşmelerine hazır olduğunu bildirmişti. Şimdi bu destek, İngiltere'nin kurnaz diplomasisi yüzünden kalkıyordu.

Konferans böylece Lord Curzon ile İsmet Paşa arasında aylarca süren bir düelloya dönüştü. Lord, Britanya'nın dünyada sahip olduğu yüksek yerin kürsüsünde oturuyor, konferansı bir başöğretmen gibi yönetiyor, aferinler ve zılgıtlar dağıtıyordu, daha sıkça olanı da tabii bu sonuncusuydu. Paşa ise ne kuru gürültüye pabuç bırakıyor, ne de yola geliyordu; her zaman hep serinkanlı kalıyor, sadece işitmek istediklerini işitiyor, yılmadan, bıkmadan, inatla mücadelesini sürdürüyor, isteklerinden de tek kuruşluk indirim yapmıyordu. "Bu Türk

tıpkı halı alışverişindeki gibi pazarlık ediyor" diyordu Lord Curzon öfkeyle.

Ne var ki İngiltere de, kendisi için önemli görünen konularda en küçük bir fedakârlığa bile katlanmaya yanaşmamaktaydı. Lausanne'ın hesap pusulasmı ödeyen Fransa'ydı.

Bir türlü aşılamayan engel, Osmanlı İmparatorluğunun tasfiyesi üzerine ortaya çıkan terekenin durumuydu; burda özellikle her çeşniden bütün borçlar olduğu gibi Ankara'ya yükleniyordu. Yüzyılların hesabının görülmesi, kimsenin artık ne yapacağını doğru dürüst bilemediği, bir yığın karmakarışık kâğıdın düzene konması gerekiyordu.

Bunların başında da kapitülasyonlar, eski padişahların Türk olmayan uyruklarına bahşettiği ayrıcalıklar gelmekteydi. Bu kapitülasyonlar zamanla içinden çıkılmaz bir ruhsatlar, sözleşmeler ve haklar ağı durumuna gelmiş, Türk ağacının özsuyu ile beslenen bir ökseotu olmuştu. Başlıca özelüği şuydu: Yabancılar -ticaret şirketleri ve tüm kuruluşlanyla birlikte- Türkiye'nin yargı erkinin denetiminde olmamışlardı; hiçbir vergi ödememişler, buna karşılık öylesine güçlü ekonomik ayrıcalıklar elde etmişlerdi ki, karşılarında yerli ticaret gelişememişti. Türkiye'yi olumsuz etkileyen diğer tereke: Düyun-ı Umumiye'ydi -daha önceki padişahların yapmış olduğu devlet borçlarının ödenebilmesi için, Türkiye maliyesi üzerine konulmuş hacizin milletlerarası yönetimi-: Osmanlı Bankasıydı; yabancı tütün tekeli olan Reji'ydi ve daha bir yığın ayrıcalık ye rehin kuruluşuydu; bunlar en çok Fransız sermayesini ilgilendirmekteydi.

Kapitülasyonlar ve bunlara bağlı anlaşmalar, ancak her iki tarafın onayıyla ortadan kaldırılabilirdi. Yeni Türkiye bun-

lan devlet olma hakkının zedelenmesi, tam bağımsızlık isteğinin kısıtlanması olarak görüyor, derhal ve tümüyle kaldırılmasını istiyordu. Lord Curzon, Türkiye'nin henüz modern hukuk düzenine, ticaret hukukuna ve benzeri düzenlemelere sahip bulunmadığına işaret etti. İsmet Paşa bütün bunlann en kısa zamanda sağlanacağını bildirdi. Bu sefer hiç değilse Japonya'da olduğu gibi, uzunca bir geçiş döneminin kabul edilmesi istendi; böyle yirmi yıllık bir ara döneminden soma kapitülasyonlar kaldırılabilirdi. İsmet Paşa hiçbir şekilde ödün vermek istemiyordu. Milletin temel haklarını kısıtlanmış görmektense, savaşa devam etmeyi yeğleyecekti.

Konferans başlayalı üçüncü ayma girmiş, fakat pazarlıkta hâlâ uyuşma olmamıştı. Sonunda Lord Curzon son kozunu oynadı ve pazardan mal alan bir müşteri gibi davranarak, daha yüksek fiyat veremeyeceğim söyledi ve fena halde öfkelenmiş durumda konferans dükkânını terketti. Garda hazır bekleyen trenin önünde, İsmet Paşa'mn kendisine koşup geleceği ve öneriyi hemen kabul edeceği umuduyla bekledi. Ama İsmet Paşa gelmedi ve Lord Curzon eli boş olarak yola çıkmak zorunda kaldı.

Konferans 1923 Şubat başında hiçbir sonuç alamadan kesildi; Türk heyeti de Lausanne'ı terketti.

Monarşiye karşı başanyla gerçekleştirilen darbe, padişahın bertaraf edilmesi ve hâlifenin her türlü gerçek iktidardan yoksun bırakılması, ülkede geniş çevreleri alarma geçirmişti. Yavaş yavaş Gazi başkanın ne yöne dümen kırdığı anlaşılmaktaydı. Eski muhaliflere -Rauf Bey'in çevresinde meşruti yönetim isteyenlerin oluşturduğu gruba- yeni hasımlar katıldı: Bunlar İslâmiyet'e ve onun bütün hayatı derinlemesine et-

kileyen, geleneğine saplanıp kalmış olanlardı. Arkalarında da henüz ayakta duran bir iktidar binası yükselmekteydi: Din adamları. Ayni zamanda hem öğretmen, hem vaiz olan köy hocalarıyla, halkın içine kök budak salmış bir kitleydi bu. Sayıca çoğunlukta olan, dinsel öğretim yapan okullarda gençliğin yetiştirilmesini ellerinde bulunduruyorlardı. Alt tabakadan din adamları kitlesinin üstünde, onları yöneten yüksek kitap bilginleri, ulema sınıfı ile derviş tarikatlarının "şeyh" denilen önderleri vardı; hepsinde de donmuş bir skolastiğe bağlanıp kalmışlardı, fakat bilgi silâhı bakımından donanımları, diğer yüksek tabakadan, Ankara'nın akılcı aydınlarından, devrimin jakobenlerinden hiç de daha az değildi. O zaman ilk söylentiler yayılmaya başladı; Mustafa Kemal kendisini padişah-hâlife yapmak amacını güdüyordu; evlenmesi de yeni bir Kemaloğullan hanedanını kurmak niyetini göstermekteydi. Zaten ilk Osmanlı sultanı da zafer kazanmış bir oymak beyi değil miydi? Benzer nitelikte bir hareketin taze örneği İran'da görülmemiş miydi? Aslında Müslüman din adamları böyle bir değişikliği hoş karşılamayacak değillerdi; böyle bir şey cumhuriyetçi bir radikalizmden çok daha az tehlikeliydi.

İşgalin doğrudan baskısından kurtulmuş bulunan İstanbul, yemden kıpırdanmaya başladı. Büyük bir geçmişin tanıkları orda duruyordu; Peygamberin hırkası da orada saklanıyordu; orası hâlifenin yüce makamının bulunduğu yer, köklü kapı kullan aristokrasinin oturduğu yerdi; eski sultanlar zamanında bir rol oynamış ne kadar saygın aile varsa hepsi de bu kentteydi. Şimdi bunlann hepsi bir köşeye itilmişti ve milliyetçiler tarafından kendilerine horlanarak olmasa bile, açıkça küçümsenerek davramldığı görmekteydiler. Kısa süre önce Millet Meclisi'nce Ankara'nın hükümet merkezi olduğu

açıklanmıştı, burasını yeni başkent yapmak için atılmış ilk adımdı bu. istanbul devletinin merkezi sıfatıyla, varlığının söz konusu olduğunu hissediyordu; Ankara'ya karşı mücadeleye girişti, ister istemez de tutucu güçlerden destek aradı ve yeni bir karşı hareketin merkezi oldu.

Mudanya mütarekesinden soma milli hükümet, başkentin yönetimini üstlenmişti. Refet Paşa İstanbul'un askeri valisi oldu; yanında Dr. Adnan Bey vardı; bu zat milliyetçilerin ileri gelenlerinden biri ve Halide Edip'in kocasıydı. Her iki adam kentin acıklı durumunu düzeltmek, düzeni ve güvenliği sağlamak, ülkeyle kopan bağlarını yemden kurmak için büyük bir özen ve beceriyle çaba harcadılar. Dağ gibi yığılmış *zorluklan yendiler. İngilizler -haklannda gerçi bazı şeyler* duydukları, fakat hiçbirini henüz iş başında görmediklerimi Ankaralı bayların, dizginleri kullanmayı ne kadar iyi bildiklerini hayretle gözlemlemekteydiler. Çalışmaktan bıkmayan böylesine dipdiri bir enerji ve davramşlardaki çabukluk, şimdiye kadar Türkiye'de ve genellikle Doğu ülkelerinde görülmesine alışılmış şeyler değildi.

Fakat ne Refet Paşa ne de Adnan Bey, Mustafa Kemal'in tam anlamıyla izinden giden yandaşları değildiler, aksine Rauf Bey'in çevresinde toplammş gruptandılar. Onların Ankara 'daki radikallere karşı oluşları ve bu durumun dillerde dolaşması, İstanbul'da destek ve himaye görmelerine yol açmıştı. Refet Paşa anlaşılan kendi plânlan için halifeyi kazanmak yollarım arıyordu. Ona armağan olarak çok kıymetli bir aygır gönderdi ve birlikte yolladığı yazıda da "majesteleri Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi- zat-ı şahane halife-yi ruy-i zemin" hitabını kullandı. Bu davranış da tabii Ankara'da çok kötü karşılandı.

Barış görüşmelerinin kesilmesi, savaşın sürdürülmesi olasılığı tehlikesinin belirmesi; Laussanne'm neden olduğu bütün hayal kırıklığı, 1923 yılı başlarında Millet Meclisi'nde şiddetli patlamalara elverişli bir hava yaratmıştı. Muhalefet başkanı karşı bir harekete geçilmesi için bundan güzel fırsat bulamazdı.

Mustafa Kemal için durum kritikti. Yandaşları padişahın bertaraf edilmesinden bu yana, yavaş yavaş azalıyordu. Lausanne'a götürmüş olduğu politikası, tümüyle karaya oturmuştu, -ya da en azından öyle görünüyordu- İstanbul üzerine yürüyüş durdurulmuştu ve "Fransa'nın yardımıyla barışa ulaşacağız; söz aldım onlardan" demişti. Fakat Fransa'mn tam bir dönüş yapması Mustafa Kemal'in hızını kesmişti. Bunun üzerine gizlice Londra'yla uzlaşmak yolunu aradı; bunu kimse bilmiyordu ve henüz bilmeleri de doğru değildi. İngiltere artık Küçükasya'da milli nitelikte kurulmuş ve İslâm dünyasından ayrılmış bir Türkiye'ye razı olacaktı. Buna karşılık Mustafa Kemal'in kuşkusuz bir şey ödemesi gerekiyordu: Bu da daha soma görüleceği üzere Musul oldu.

Parlamentodaki söylev savaşı dokuz gün ve birkaç gece sürdü. Saldın önce daha zayıf noktaya yöneltilmişti: İsmet Paşaya, Lausanne'm şanssız görüşmecisine. İlkin kaftan düştü mü, arkasından sıra duka'ya da gelirdi elbette. Fakat muhalifler becerikli değildiler ve tek elden yönetimden de yoksundular; çok ateş açıyorlar, fakat birçok hedefe birden saldınyorlar ve teke tek düellolan kaybediyorlardı. Rauf Beyin erdişi durumunun acısı çıkmaktaydı, kendisi başbakandı ve bu yüzden de açıkça hükümete karşı çıkamıyordu.

Elde edilen sonuç, bir karara vanlmaması, ne. lehteki ne aleyhteki tarafın kazanması oldu. Buna rağmen hükümetin,

barış görüşmelerine devam edilmesi konusunda yetkili kılındığı anlaşılmıştı; şimdilik bu kadarı yeterdi.

Ancak muhalefet öyle güçlenmişti ki, Mustafa Kemal'in plânladığı büyük yasama görevinin gerçekleştirilmesi, bu Millet Meclisiyle düşünülemezdi. Ne var ki onun ihtiyacı olan vesileyi yine bu meclis vermişti. Şimdi haklı olarak meclisin Mustafa Kemal'le diyalog içinde "iş görmeye elverişli durumda olmadığı" söylenebilirdi. O halde bertaraf edilmesi gerekiyordu ve bunun yapılması şu sırada zahmetsizce olacaktı. Verdiği kararı, her zamanki gibi, hızlı eylem izledi. Gecenin bir yansında bakanlar ve parti liderleri telefonla toplantıya çağrıldı, gerekli şeyler hazırlatıldı. Ertesi gün gene kurula önerge verildi: Meclisin feshi ve yeni seçimler. Önerge kabul edildi. 2 Nisan 1923'de devrim meclisi, 1920'den beri sürekli toplantı halindeki meclis, yeni Türkiye'nin birinci Millet Meclisi sona erdi.

Muhalifler yeni seçimle daha da güçlenebileceklerini umdularsa da, hayal kınklığma uğradıklarım gördüler. Mustafa Kemal daha önceden önlemlerini almıştı.

Amaçladığı reform, öylesine köklü ve devrimci nitelikteydi ki, bunun gerçekleştirilmesi sırasında istikrarsız bir çoğunluğun kararlanna bağımlı olunmaması gerekiyordu. Parlamentarizm Türkiye'de genellikle yabancı bir bitki gibiydi, Batı demokrasilerinin doğal mekanizması içinde izleyebilecek kadar da henüz yeterince birikime sahip değildi. Türklerin karakterindeki bazı özellikler, durumu daha da zorlaştırarak buna ekleniyordu: Türkler gerçi konuşmayı ve güzel konuşmayı severler, Ruslar gibi tartışmalarda yeteneklerini göstermek isterler, buluş sahibidirler ve kafalannda türlü düşünceler vardır, fakat bunlan apaçık sonuçlar ve belirli kararlar halinde

ifade etmeleri zor olur. Bir konuda cevap olarak, kestirmeden sadece bir evet hayır denmesi, kısa süre öncesine kadar törelere ve görgü kurallarına aykırı davranmak sayılırdı.

Daha birinci Millet Meclisi'nin dağılmasından önce Mustafa Kemal, kendi partisinin kurulması işini yoluna koymuş bulunuyordu; artık bu parti sadece mecliste bir grup değil, aksine bütün ülkeye yayılmış güçlü bir örgüttü.

Partinin örgütlenmesinde, zaten mevcut bulunan ve kısmen de kendisi tarafından kurulmuş Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk derneklerinden yararlandı; hemen her yerde bulunan bu örgüt, aslında dışarıya karşı bağımsızlığın korunması amacıyla kurulmuştu, şimdi ise amacı, ilerlemek savaşım yürütmeye dönüşüyordu. Mustafa Kemal ülkede haftalarca süren uzun geziler yaptı, toplantılarda konuştu ve doğrudan doğruya halka açıklamalarda bulundu. (Kaygılanmasının çeşitli nedenleri vardı.) Bu modern propaganda faaliyeti, devletin başındakilerin vergi toplamanın dışında, kendisiyle hemen hiç ilgilenmediği Anadolu insanı için, o güne kadar görmeye alışkın olmadığı yepyeni bir şeydi.

Mustafa Kemal tarafından yaratılan bu yeni kuruluş "Halk Fırkası" admı aldı, "Cumhuriyet" kelimesi daha sonra eklenmiştir. Bu tam anlamıyla Kemalist partinin programı -aynı zamanda seçim bildirisi- çok ilginçti. O güne kadar elde edilmiş neler varsa hepsini içeriyor, fakat gelecekteki hedeflerden hiç söz edilmiyor. Sadece genel ve çok anlama çekilebilen ilkelerle, halkın kısıtsız koşulsuz egemenliği ve milli çerçeve içinde gelişmeler-ilerlemeler söz konusu yapılmaktaydı.

Bunun gerekçesini Mustafa Kemal'den dinleyelim: "Yapılacak reformları, uygun zamandan önce programa almakla,

karacahillerin ve gericilerin eline, bütün milleti zehirlemeleri için silah vermenin, amacımıza yararlı olmadığı görüşündeydim. Zira bu sorunların uygun zamanda çözümlenebileceğinden ve halkın bunlardan kurtulacağımdan kesinlikle emindim".

Amacını böyle susmakla geçiştirmesi, onun hem avantajı hem de dezavantajı oldu. Hasımlarına, şüphe uyandırmayan bu programı, vicdanlarını zorlamadan üstlenmek olanağı verdi. Başka türlü kendilerine parlamentonun kapısı kapanıyordu. Yeni seçimlerde (bunun yapılış tarzı daha önceden demokratik yönde değiştirilmişti) istisnasız hep yeni Halk Partisi'nin adayları kazandılar. Yani tıpkı bir zamanlar Jön Türklerde görüldüğü gibi bir olay cereyan etmişti. Aradaki önemli fark, şimdiki parlamentoyu oluşturan örgütün başında -birçok bakımlardan Jön Türkleri andırmakla birlikte- o günlerdeki gibi bir komitenin değil, sadece tek bir kişinin, önder ve yönetmen olarak Mustafa Kemal'in kendisinin bulunuşuydu.

#

Bu arada 9 Nisan 1923'de barış görüşmeleri Lausanne'de yeniden başlamıştı. Lord Curzon yoktu ortalıkta. Yerine o güne kadar İstanbul'da İngiliz yüksek komiseri olan Sir Horace Rumbold geçmişti; bu da İngiltere'nin kısa süre önce tavrını değiştirdiğinin belirtisiydi. Bununla birlikte uzlaşmaya varılmcaya kadar yine de bir üç ayın daha geçmesi gerekti.

Şimdi de Fransa direniyordu. O günlerde Ruhr bölgesi için giriştiği eylemin, istenilen başarıya ulaşmayacağı belli olmuşta; Ren sınırına ilişkin umutlar da her gün biraz daha sönüyordu; Alman Markı dipsiz bir kuyuya yuvarlanıyormuşçasma düşmeye başlamıştı; bu gidişle sonunda bir kuruş tazminat alınamayacağından korkulmaktaydı. Hiç değilse

Türkiye'ye yatarmış parayı geri almak, kurtanlabiiindiği kadar çok sermayeyi kurtarmak isteniyordu. Ne var ki Fransa azıcık bir sus payıyla yetinmek zorunda kaldı ve aynı zamanda Yakındoğu'da -gelecek günler açısmdan, az ya da çok birkaç milyondan kuşkusuz daha önemli olan- kültürel ve ekonomik üstünlüğünü kaybetti.

24 Temmuz günü, öğleden soma, Lausanne katedralinin çanları barışın imzalanmış olduğunu ilân ediyordu. Bu barış yaklaşık beş yıldır süren ve süresinin uzunluğu bakımından tarihte bir benzeri bulunmayan mütarekeye son veriyordu. Asıl barış protokoluna, on sekiz ayrı sözleşme ve ayrı belge eklenmişti, bunlarla Osmanlı imparatorluğunun terekesinden kalan her şeyin tasfiye edildiği kanısma varılmıştı.

Türkiye ilke olarak süngüsüyle kazanmış olduğu ve Misak-ı Milli'de saptanmış noktalara uyan sınırları elde ediyordu. Yalnız zengin petrol yataklanyla birlikte Musul bölgesi konusunda bir karara varılmamıştı. İngiltere kurnazlık yaparak bu konuda Türkiye'yle doğrudan bir uzlaşmaya varmak hakkım saklı tutmuştu.

En önemli ve çetin sorun olan Boğazların durumu, İngiliz görüşüne göre çözümlenmişti. Türkiye bu konuda İngiltere lehinde tavır takınmayı daha doğru bulmuş, böylece de Rus müttefiğini yüzüstü bırakmıştı. Moskova-Ankara sözleşmesinde Boğazlar sorununun yalnızca sınır devletlerin katılacağı bir konferansla düzenlenmesi gerektiği açıkça saptanmış bulunuyordu. Türkiye -silâhlardan arındırılmış bölge gibi pek önemsiz kısıtlamalarla- İstanbul ve Çanakkale boğazlan kıyı bölgesi üzerinde egemenliğim elde ediyor, buna karşılık ticaret gemilerinin ve -bazı koşullarla- savaş gemilerinin Boğazlardan geçişim serbest bırakıyordu. Boğazlar sorununda Tür-

kiye'nin bu şekilde Batıya doğru çarketmesi, Moskova'yla aralarına soğukluk girmesi sonucunu doğurdu. Üstelik ertesi yıl İstanbul'da ve ayrıca doğuda yuvalanmış komünist kışkırtma merkezleri, Ankara hükümetince Rusya'yla ilişkiler hiç dikkate alınmaksızın baskınlarla yok edildi ve yöneticileri vatan haini olarak asıldı. Fakat Çiçerin politikasmda hoşnutsuzluğunu belli edip duygusal davranışlara kendisini kaptırmayacak kadar kurnaz bir diplomattı. İngiltere ile Türkiye arasındaki Musul anlaşmazlığı kendisine elverişli bir ortam yaratınca, Ankara'yla bağlan yeniden sıkılaştırmak üzere hemen harekete geçti. Türk dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Beyle 17 Aralık 1925'de bir Rus-Türk dostluk ve tarafsızlık paktı imzalandı.

Kapitülasyonlar ve imtiyazlar Lausanne Anlaşması'nda geçiş dönemi olmaksızın kaldırılmıştı. Sevres dikte barışının öngöfauğü gibi, Türk silâhlı kuvvetlerinde bir sınırlandırma da söz konusu değildi. Hristiyan azınlıklar sorununun da artık bir rol oynamadığı belirtilmişti. Yunanlılarla bir halk değiş tokuşu yapılmış, iki milyon kadar insan oturdukları yerleri karşılıklı değiştirmişlerdi.

Şimdi banş dönemine girildiği ve ülkenin bağımsızlığı elde edildiğine göre, Mustafa Kemal ikinci, fakat hiç de daha az güç olmayan görevine başlayabilirdi: Türk halkının Ortaçağdan Yeniçağa geçirilmesi ve modern tarzda bir devlet yapısının kurulması göreviydi bu. Önce kaba yapısı çoktan tamamlanmış binaya, çoktan hak ettiği, fakat şimdiye kadar ağıza alınmasından özenle kaçınılan admı koymak gerekiyordu. Yani cumhuriyetin ilânı söz konusuydu. Bu adam doğal gelişim çizgisi içinde atıldı, yalnız bizzat Mustafa Kemal'in hazırladığı çok ilginç bir düzenlemeyle gerçekleştirildi.

İkinci Millet Meclisi'nin toplanmasından hemen soma Rauf Bey başbakanlıktan çekildi, sözde dışişleri bakanı ve başarılı barış görüşmecisi İsmet Paşa'ya şahsen karşı olduğundan istifa ediyordu, gerçekte muhalefet yapabilmek için serbest kalmak istiyordu.

Mustafa Kemal'le vedalaşırken küçük bir yanlış anlama komedisi de cereyan etti. Rauf Bey kabinenin başmdan çekildiğini bildirirken "Sizden" dedi, "devletin en yüce makamını güçlendirip sağlamlaştırmanızı özellikle rica ediyorum".

"Size söz veriyorum" diye cevap verdi Mustafa Kemal, "dediğinizi yapacağım".

Rauf Bey tabiidir ki hilâfeti kastetmişti. Fakat Mustafa Kemal cumhuriyeti ve devletin en yüce makamı olarak da cumhurbaşkanını düşünmüş, bundan dolayı da resmen söz vermişti.

Rauf Bey'in yerine Fethi Bey başbakan oldu. Daka çok liberal görüşlerinden dolayı Mustafa Kemal'den aynlan, lider durumundaki adamlar arasında, ötekiler gibi tümüyle ondan kopmamış tek kişiydi.

Şimdi yukarda değindiğimiz üzere, yeni kurulmuş Halk Partisi'nin bayrağı altında muhalifler, hem de sayıca hayli fazla olarak parlamentoya girmiş bulunuyorlardı. Mecliste ve hükümette etkinlik kazanmak yollarını aradılar. Toplantıda bulunmayan Rauf Beyi, Mustafa Kemal istemediği halde, meclis başkan yardımcılığına seçtiler. Boş bulunan içişleri bakanlığına da -şimdilik rengini gizli tutan- bir muhalif getirilmişti. Bakanların doğrudan Millet Meclisi içinden seçilmesine ilişkin yasa hâlâ yürürlükteydi. Mustafa Kemal işte bu yasadan, düpedüz kendisinin yetki alamnı daraltmak amacıyla çıkarılmış bulunan bu yasadan, onu büyük siyasal taarru-

zunun çıkış noktası yaparak yararlandı. Olay hayli masum görünen bir şaşırtma manevrasıyla başladı: O, bunu yapay bir hükümet bunalımına götürdü.

İş basma geleli bir ay olan Fethi Bey, bu bakan seçme yasasının değiştirilmesi amacıyla, bütün kabine üyeleriyle birlikte istifa etti. -Bütün kabine üyelerinin üzerinde görüş birliğine varmaları sağlanan- neden olarak, bakanların meclis genel kurulu tarafından uluorta atanmasının, hükümetin birliğini zedelediği ve çalışmalarını felce uğrattığı gösterildi; gerçekten de uygulamada bu sakınca görülmekteydi. İstifa eden bakanlar, Millet Meclisince yeniden seçilirse, görevi kabul etmemekle yükümlü kılınmışlardı.

Böylece peşin önlemler alındıktan soma, Millet Meclisime yasanın öngördüğü şekilde yeni bir kabine seçmesi için en dostane şekilde ricada bulunuldu. Mustafa Kemal önceden neler hesaplamışsa, onlar cereyan etti. Meclis yeni bir bakanlar kurulu listesi ortaya koymayı başaramadı; çünkü aralarında Ankara'nın en iyi kafaları bulunan, o güne kadarki hükümet adamlarının yaptıkları açıklamadan sonra, onların yeniden seçilmek konusunda hesaba katılamayışları bunda başlıca etken olmuşta. Elde aynı yüksek kalitede ikinci bir takım yokta. Kuşkusuz Mustafa Kemal de el altından kargaşanın daha da artmasını sağlamıştı; kendisini tamamen geri plânda tutuyordu, böyle anlarda da her zaman pek tehlikeli olurdu. Zamanı çok güzel seçmişti, çünkü önemli muhalifleri, meşruti bir monarşiden yana olanlar, Rauf Bey, Kazım Karabekir, Ali Fuat, Refet ve Nurettin gibi büyük paşalar o sırada Ankara'da değildiler.

Fakat bunalım da uzun zaman sürdürülemezdi, hızlı eylem ve şaşırtma zorunluydu. Ortalıkta söylentiler dolaşıyor-

du, İstanbul basını Ankara'de. bir cumhuriyet ilânının tasarlandığını heyecanla ele almıştı. Oysa cumhuriyetin eşiğindeydiler, bunu kimse sezmiş değildi.

Parti kurulunun da bir liste hazırlamayı aynı şekilde başaramadığı toplantısırdan soma, Mustafa Kemal yakın dostlarından birkaçına Çankaya'ya yemeğe gelmelerini rica etti. Konuklar arasında İsmet Paşa, Fethi Bey, Kâzım Paşa (daha soma meclis başkanı), Kemalettin Sami Paşa (daha soma Berlin büyükelçisi) ve daha başka birkaç milletvekili vardı. Yemek sırasında Mustafa Kemal birdenbire: " Yarın cumhuriyet ilân edeceğiz" dedi.

Masa başındakilerin hayret ve şaşkınlık gösterip göstermediklerini kaynaklar bildirmiyor. Herhalde orda hazır bulunanlar atılacak adımı onaylamışlardı. Ertesi gün için bir eylem programı taslağı hazırlandı ve herkese bu siyasal temsilde oynayacakları rolleri dağıtıldı.

Daha sonra yalnız İsmet Paşa orada kaldı ve Mustafa Kemal'le ikisi gece boyunca gerekli yasa tasarısını hazırladılar.

Ertesi gün, 29 Ekim sabahı, bir Halk Partisi grup toplantısı yapıldı; Mustafa Kemal buna katılmadı. Partinin ikinci lideri Fethi Bey, yeni bir bakanlar kurulu listesi sundu; liste kasten o şekilde hazırlanmıştı ki, kolay kolay benimsenemezdi. Nitekim reddedildi. Böylece bir kere daha çıkmaza saplanılmış oluyordu. Tartışmalar sürüp gitti, fakat bir yandan da konuşmalar, önceden kararlaştırılan plâna göre hissettirilmeden belirli bir yöne kaydırıldı. Giderek bir görüş iyice ağırlık kazandı, bu da zorluğun ancak bizzat önderin duruma el koymasıyla kaldırılabileceği inanandaydı. Kemalettin Sami Paşa bunu, Mustafa Kemal'in parti başkanı sıfatıyla krizin çö-

zümlenmesi için görevlendirilmesi önerisi şeklinde formülleştirdi. Her şey yolunda gidiyordu; öneri kabul edildi ve Çankaya'da kalmış bulunan Mustafa Kemal davet edildi. Şimdi sahneye kendisi giriyordu; bir saat süre istedi ve yeni kabineye almması düşünülmüş kişilerle anlaştı.

Öğleden sonra ikide parti grubu, toplantısına devam etti. Başkanlığı yine Fethi Bey yapıyordu. Mustafa Kemal söz alıp kürsüye çıktı ve kısa bir açıklamada bulundu: "Bize acı çektiren kötülük sistemden ileri geliyor. Kuşkusuz hepiniz anlamışsınızdır ki, herkes seçime katılınca bir kabine kurmak olanağı bulunmuyor. O halde sistemi uygun tarzda değiştirmek zorunludur". Soma da geceleyin hazırlanmış yasa tasarısını cebinden çıkarıp okutturdu ve oylamaya koydurdu.

O ana kadar hep sadece hükümet bunalımının çözümü söz konusu olmuştu. (Bunu da bizzat Mustafa Kemal hazırlamıştı). Şimdi ise anayasada temelden bir değişiklik ortaya atılmıştı: Devletin şekli cumhuriyettir. Başında cumhurbaşkanı bulunur, Millet Meclisi'nce dört yıl içinde seçilir. (Tekrar seçilmesi olanağı vardır). Cumhurbaşkanı başbakanı atar, o da kabinesini seçer, bu kabinenin Millet Meclisi'nce onaylanması zorunludur.

Kaygılı sesler yükseldi, ama geç kalınmıştı. Sürpriz darbesi başarılı olmuştu. Daha çok görüşünü kurtarmak için yapılan birkaç ileri-geri konuşmadan soma, yasa parti grubunca kabul edildi. Böylece mesele aslında kesinlik kazanmış oluyordu.

Parti toplantısına son verildi ve hemen Millet Meclisi oturumu başladı. Saat akşamın altısıydı. İş, hiç soluk aldırmadan yürütüldü. Yasa usûl gereği incelenmek üzere bir encümene havale edildi. Encümen sadece tek bir ekleme yaptı:

"Türk Devleti'nin dini Islâmdır". Bu da 1876 anayasasından kaynaklanıyordu (1928'de kaldırılmıştır).

Bir saat soma tasarı genel kurulun önündeydi. Birinci, ikinci, üçüncü okumalar hızla birbirini izledi. Akşam saat 8.30'da yasa kabul edildi, bir çeyrek saat soma da Mustafa Kemal cumhurbaşkam seçildi. Sonuç derhal telgraflarla bütün yurda duyuruldu ve gece yansı her tarafta 101 pare top atışıyla cumhuriyetin ilânı kutlandı.

Her şey usulüne ve yasaya uygun şekilde cereyan etmişti. Fakat devrimin ve kurtuluş savaşının asıl önderine, başlangıçtaki zor günlerin can yoldaşlanna ve silâh arkadaşlanna ne sorulmuş ne de kulak verilmişti.

Devletin başında bir başkanla cumhuriyet şeklini alması, zorunlu olarak bir başka sorunu gündeme getirmişti: Hilâfet sorununu.

Halifenin Batı'nm kabul ettiği nitelemeyle, sadece dinsel bir başkan olarak tanımlanması, İslâm dünyasınca anlaşılamıyordu. Müslüman Türk alışılagelmiş zihniyetle halifeyi devletinin gerçek başkanı, dünyasal hükümdan, her şeyden önce de bu makamı yasal taht varisi sıfatıyla işgal eden kimse olarak görmekteydi.

Şimdi yine aynı hükümdarlık hanedanının bir üyesi, tarih boyunca belirlenmiş duygusal değeri değişikliğe uğratılmış bir makamda oturmaktaydı, bu durumun genç demokratik devlet için sürekli bir tehlike oluşturacağı besbelliydi. Halife, kendisinden çevreye yayılan kutsal ışmlanyla, cumhuriyet rejimini ve daha çok Mustafa Kemal'in giderek büyüyen iktidar mevkiini istemeyenlerin tek ve son umudu olmuşta.

Ankara'yla mücadelesini zaten sürdürmekte bulunan İstanbul, şimdi de monarşi yanlısı bir muhalefetin toplanma

merkezi olmaya başlamıştı. Rauf Bey, Dr. Adnan Bey, Refet Paşa, Kazım Karabekir ve Ali Fuat paşalar -artık açıkça Mustafa Kemal'in karşısındaki safa geçmişlerdi- halifeyi ziyaret edip ona bütün dünyanın önünde bağlılıklarını göstermeye koştular. İstanbul basını açıktan açığa cumhuriyet aleyhine çalışmaya başladı. Gazetelerin biri, Hint Müslümanları'nm dinsel önderlerinden olan Ağa Han'ın, -anayasa değişikliğinden soma başbakan olmuş bulunan- İsmet Paşaya hitap eden bir açık mektubunu yayınladı. Bu yazıda Hint Müslümanları hilâfetin muhafazasını istiyorlardı.

Halifenin kendisi, Abdülmecit, merkezini oluşturduğu bu entrikalara ilgisiz kaldı. Çok kültürlü bir adamdı, sempatikti, dostça davranırdı; yetki ve iktidar sahibi olmaktan çok, kitaplar ve güzel sanatlarla ilgilenirdi, zaten dikkati çekecek derecede bir ressamlık yeteneğine de sahipti. Son Sultan Vahidettin ona, Ankara asillerine açıkça sempati göstermesinden dolayı hayli nobran davranmıştı. Halife olarak tamamen iyi niyetli ve kendi halindeydi; onu cumhuriyete karşı herhangi bir zamanda, herhangi bir girişimde bulunmuş olmakla suçlamaya olanak yoktur. Makamının kurbanı olmuştur, yeni devlet düzeniyle unvanının ve işlevinin uzlaştınlamayışmm kurbanı olmuştur.

Mustafa Kemal bu sembolün, monarşik-dinsel karşı akım tehlikeli bir sel haline gelmeden bertaraf edilmesindeki zorunluluğu görüyordu. Ayrıca bunu bir de hilâfetin, yapısı gereği milli karakterin üstünde bir nitelik taşıması da ekleniyordu. İslâmiyet'te "Peygamberin hırkasını, ancak Peygamberin yeryüzünün her yanındaki ümmetini savunabilecek olanın taşıyabileceği" ilkesi geçerliydi.

Bundan dolayı hilâfetin korunması, en azından tam bir

milli devlet olmak isteyen yeni Türkiye'ye ters düşen moral yülcümlülükleri öngörüyordu. Bu devlet, halkı Türk olmayan bütün Müslüman bölgelerden vazgeçmişti ve artık îslâmın üstün gücü olmak yolunda hiçbir sav ileri sürmüyordu. "Yeni Türkiye halkının" diyordu Mustafa Kemal, "Kendi öz varlığından, kendi refahından başka bir şey düşünmesi için artık hiçbir neden yoktur. Artık başkalarına sunacağı hiçbir şeyi kalmamıştır".

• Hilâfet sorununun ortaya atılmasını sağlayan dış dürtü para işleri oldu. Abdülmecit, birinci sekreterinin bir yazısıyla hükümetten kendisine daha fazla miktarda ödenek verilmesini istedi; gerekçe olarak emrine verilen paranın, görevinin gerektirdiği yükümlülükleri yerine getirmeye yetmediğini ileri sürüyor, hükümetin kendisine aldırış etmeyişinden de yakmıyordu.

Mustafa Kemal'in cevabında apaçıklıktan yana hiçbir eksiklik yoktu. Bütün Müslümanların gözünde, geçmişi çok eskilere uzanan hilâfetin taşıdığı saygın görkemden de hiç etkilenmiş değildi. "Halifenin istekleri" diye yazıyordu, "Kendisiyle ilgili resmi kuruluşlar, cumhuriyet bağımsızlığının açıkça zedelenmesini oluşturmaktadır. Halifenin görevinin ne maddi, ne politik anlamı, ne de varoluş hakkı vardır. Makamının da ancak tarihsel bir hatıra olarak değeri olabilir. Görevinin gerektirdiği yükümlülükleri yoktur. Halifenin geçiminin sağlanması için, herhalde cumhuriyetin başkanına verilen kadar bir ödeneğin yeterli olması gerekir. Debdebe ve tantanaya da yer yoktur. Yönetim kuruluşları da ciddi bir denetimden geçirilecektir. Halifenin nezdinde "başmabeyinci" ve "başkâtip" bulunması, ona sürekli iktidar hayali^telkin etmektedir".

Bu yazı 1924 Ocak ayında kaleme alınmıştı, 1 Mart'ta, cumhuriyetin ilânından sonra birkaç aylık bir tatile girmiş olan Millet Meclisi yeniden toplandı. Mustafa Kemal'in açış konuşması, dinsel kurumlara, şeriat düzenine karşı bir meydan okuma oldu. Konuyu sadece hilâfet sorunu olarak değil, çok daha geniş boyutlu bir biçimde ele almıştı. Fırsattan, devletin kesinlikle laikleştirilmesi ve dinden tümüyle ayrılması için yararlandı. Böylece o, uğrunda Avrupa'nın çoğu yerde yüzyıllarca savaşmak zorunda kaldığı bir düzeni, lâik düzeni, birkaç gün içinde gerçekleştirdi.

Mustafa Kemal'in hazırladığı gerekli yasalar, 2 Mart'ta parti grubunda konuşuldu, 3 Mart'ta Millet Meclisi'ne geldi ve tek bir oturumda, bütün gece süren bilinen tartışmalardan soma, sabahleyin saat altı buçukta kabul edildi: Hilâfet kaldırıldı. Hükümdar hanedanının kadın ve erkek bütün üyelerinin (halife de dahil) Türkiye'de oturmaları süresiz yasak edildi. Bunlar on gün içinde cumhuriyetin topraklarım terkedeceklerdi. Bütün dinsel devlet kuruluşları (şer'iye ve evkaf bakanlıkları) kaldırıldı, dinsel kurumların mallan devlete geçti. O güne kadar din adamlarınca yönetilen bütün okullar, eğitim bakanlığının yönetimine verildi.

4 Martta Abdülmecit İstanbul'u terketti. Birkaç gün sonra onu otuz kadar Osmanlı hanedanı prensi ve prensesi izledi; bunlar Orient ekspresiyle Avrupa'ya, orada sürgünde yaşayan, sayılan hayli kabank imparator ve krallarla, prens ve prenseslerle arkadaşlık etmek üzere gittiler.

Hilâfetin kaldırılması İslâm dünyasından daha çok, Avrupa'da heyecan uyandırdı. Kurtuluş Savaşında Türkleri desteklemiş, davalanm İngiltere'ye götürmüş ve sürekli savunmuş olan Hint Müslamanlan protestolarda bulundular. Hi-

caz'da ya da Mısır'da yeni bir hilâfet kurmak girişimleri oldu; fakat çok geçmeden vazgeçildi. Bu da o güne kadarki şekliyle hilâfetin, en azından sadece geçmiş zamanın bir kalıntısı olduğunu gösteren bir işaretti. İslâm birliği ülküsü, Dünya Savaşında Müslümanlar, Hristiyanlann safında Müslümanlara karşı savaştığı günden beri çoktan suya düşmüştü. Hilâfeti kaldırmasının ve İslâm dünyasmdan çözülmesinin Türkiye için intihar demek olacağı yolundaki kehanetler de boş çıkmıştı.

Halifenin kovulmasından soma, Mustafa Kemal'in hilâfeti üstlenmesini sağlamayı amaçlayan bir hareket başlatıldı. Bu doğmltuda zorlamalar yalnızca Millet Meclisi'nden kaynaklanmıyor, başka İslâm ülkelerinden ulaklar gelip Mustafa Kemal'e Müslaman halkların kendisini halife olarak görmek yolundaki dileklerim iletiyordu.

O günlerde, ülkesini kurtarmış bu kahraman için, İslâmiyet'in bu en yüksek makamına geçmesi ve bu sıfatı aldıktan sonra da kendisini padişah ilân etmesi hiç de zor olmazdı. Halk yığınları onun padişahlık iktidarına yükselmesini doğal karşılar ve hatta sevinçle onaylardı. Eski hanedanı devirmeye ve halifeliği bile kaldırmaya kalkışmış olması sadece ününü arttırmıştı.

O zaman neler olacağını tasarlamak boşa gevezelik olur. Belki de tarihteki rolü dramatik bir eğri çizerdi: Fırtmaması, parlak bir yükseliş ve soma birdenbire trajik bir devriliş. Ne var ki bu birincil konsül, bir Napolyon değildi. Onu hiçbir ham hayal kendine çekemiyor, hiçbir yükselme hırsı gözünü köreltmiyor, bütün romantik tasarımlar, bu gerçekçi, bu hesabını bilen adamdan uzak kalıyordu.

Kendisine hilâfet önerisinde bulunan İslâm ülkeleri tem-

silerlerine şöyle cevap, vermişti: "Biliyorsunuz ki Halife devlet başkanı demektir. Başlarında krallar ve imparatorları hükümran olan halkların istek ve önerilerini nasıl kabul edebilirim. Halifenin emirlerinin uygulanması ve yasaklarına uyulması gerekir. Beni halife yapmak isteyenler, emirlerini yerine getirebilecek durumda mıdırlar? Bu bakımdan ne anlamı ne de varolma hakkı bulunan hayali bir rolü üstlenmek gülünç olmazım?"

Monarşik feodal devletten -ilkin sadece dış şekillerine göre- parlamenter demokrasiye geçiş hayli zorlu bir tempoyla gerçekleştirildi. Gerici tepkiler olması kaçınılmazdı. Hız ne kadar büyükse, direnç de o kadar güçlüdür, der bir fizik yasası, Mustafa Kemal barışı sağlayıp geçmişle hesabı kapattıktan soma, reform işine başlayabileceği umuduna kapılsaydı, aldandığını görecekti.

Tarihsel açıdan bakılırsa, aşağı yukarı Büyük Petro'nunkine benzer bir durumda bulunuyordu. Yapmak istediği -ya da ülke özgür varlığım başka türlü koruyamayacağına göre, daha doğrusu yapmak zorunda-olduğu- yüzde doksanı okur yazar olmayan bilgiden nasipsiz bir halkı, her yanını sarmış Ortaçağ'm hiyerarşik-dinsel köklerinden arındırarak, Yeniçağ'm, ayakta kalabilme savaşı için çok daha elverişli durumuna kısa sürede götürmekti. Bir çırpıda daha aşılması gereken yüzlerce yıllık bir gelişim vardı. İlerleme hareketi -birçok Batı ülkesinde olduğu gibi- doğal bir tarihsel evrimin sonucu değil, yukardan aşağı yapılan bir devrimdi. Modern uygarlık yabancı bir filizdi, halkın ağacına aşılanması gerekiyordu, böylece filiz büyümeyecek, ama ağacı yavaş yavaş içinden değişikliğe uğratacaktı. Ancak bunun için de bir geçiş dönemi zorunluydu. Güçlere hareket serbestliği vermek-

ten, yüksek düzeye erişmiş demokrasi idealinden bir süre daha uzak kalınması gerekioyrdu. Temelden bünye değişimi, daha doğrusu devrim ancak tek bir elden gerçekleştirilebilirdi. Eğer Mustafa Kemal zaman zaman bir diktatörlüğün araçlarına el attıysa, hiç değilse başarısı onu mazur göstermiştir. Fakat tam da bu hamlelere giriştiği sırada şiddetli direnişle karşılaştı; işin garip yanı bu direniş, Batılı düşünceleri daha önceden benimsemiş, aslında ona mutlaka yardımcı olmaları gereken, o yüzde onluk okumuş üst tabakadan geldi.

Anadolu köylüsü, Küçükasya halkının büyük çoğunluğu, o günlerde Avrupa düşüncesinden habersizdi. Bu da Mustafa Kemal'in işini kolaylaştırdı. Bu kitlede kendisine inanç halinde kökleşen bir destek, bir kanı yarattı. Halk için o, gavurları yenmiş olandı; Allah tarafından yollanmış kurtarıcıydı. "Gazi ne emrederse, bizim için iyidir, o halde ne diyorsa, onu yapalım" demekti bu ve onun peşinden seve seve, isteye isteye yürüdü. Tarımın durumunu -yeni devletin dayandığı bu temeli- her bakımdan geliştirmek yollarını aradı; feodal çağdan kalma, gelişigüzel alınan, adaletsiz, daha da kötüsü üretimi felce uğratan ondalık vergisi, aşarı kaldırdı. Köy halkıyla, el emeğiyle geçinen kimseyle konuşmasını biliyordu; onu anlıyorlar ve o da onları anlıyordu; zaten kendisinde de, Türklüğün en iyi meziyetlerini koruyan Anadolu köylüsüne özgü pek çok özellikler vardı.

ikinci kaygı, devrimlerden soma her zaman zorunlu olduğu üzere, ordunun politikadan uzaklaştırılmasıydı; yakın geçmişten silâhlı kuvvetlerin yardımıyla hükümet darbelerinin nasıl kolaylıkla gerçekleştirildiğini çok iyi biliyordu. Üstelik devrimi yapanların ve yardım edenlerin hemen hepsi asker olduğundan, önlem alınması daha da zorunlu görünüyor-

du. Bunlar hem millctvekiliydiler, hem de bir komutanlık gö revindeydiler. Bu çifte görev yasayla kaldırıldı. Böylece o günlerde ordu müfettişi olan Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa gibi hasımları, milletvekilliğini kaybetmemek için komutanlıktan çekilmeyi daha uygun gördüler, fakat ordu üzerindeki bütün etkinliklerini de yitirdiler. Mustafa Kemal o andan itibaren orduyu sımsıkı elinde tuttu; bu şekilde ordu bütün cereyanların etkisinden uzak, yeni devletin güvenilir bir dayanağı oldu. Daha sonraları Mustafa Kemal de askeri rütbesini ve dolayısıyla paşa unvanını bıraktı.

"Türkiye Cumhuriyetimin Başkanı" olarak yeri, artık kesin şeklini almış bulunan anayasada güvenli biçimde belirlenmişti. Yetki alam oldukça genişti. Gerekirse bakanlar kurulunda ve mecliste başkanlık yapabiliyordu. Fakat bir yetkiye ulaşamamıştı: Parlamentonun dağıtılması ve yeni seçimlerin belirlenmesi hakkı ondan esirgenmişti. Veto hakkında da esaslı kısıtlamalara boyun eğmek zorunda kalmıştı.

Onun için, öncelikle parlamentoda sürekli ve güvenilir bir çoğunluk yaratmak, böylece tam anlamıyla egemen olacağı bir araca sahip bulunmak önemliydi. Ancak o zaman reform çarkını döndürmeye başlayabilirdi. Bundan dolayı devlet başkanı seçildikten soma da partinin yöneticisi ve kesin önderi olarak kaldı. Tutarlı bir parlamenter sistemin savunucuları, böyle bir çift görevi demokrasinin temel ilkeleriyle çelişkili gördüler. Kendisinden parti başkanlığını bırakması istendi; devleti temsil eden kimse olarak partiler üstünde, daha yüksek bir yerde bulunmalıydı.

Ardarda verdiği iki söylevde Mustafa Kemal şu açıklamayı yaptı: "Kamuoyu ve bütün dünya bilmeli ki, benim için siyasal tarafsızlık, partiler üstünde bulunmak asla söz konu-

su olamaz. Ben cumhuriyetin yandaşıyım ve bu da Halk Partisi'nin en başta gelen ilkesidir. Parti sosyal ve manevi alanda ilerlemenin savaşçısıdır. Bu ana davada başka türlü düşünecek bir Türkün olabileceğini aklıma getiremiyorum. Bundan dolayı başka türlü biçimlenecek hiçbir program, hiçbir rakip parti olamaz. Halk Partisi bütün milleti kapsamaktadır, onun programı bütün halkın programıdır. Açık söylüyorum ki, aynı zamanda onun önderi ve devlet başkanı olarak kalmak benim için bir şeref konusudur".

Buna cevap, onun yönettiği partiden bir grubun ayrılması ve mevcut muhalefetle, yeni kurulan bir Cumhuriyetçi Terakkiperver Partisi'nde birleşmeleri oldu. Hemen bütün istanbul basım arkalarında yer aldı. Çok satan gazetelerden biri, Tanın: "Yeni parti demokrasi adına çekilmiş bir kılıç demektir" diye yazıyordu. Partinin kurucuları, içlerinden Mustafa Kemal'in safını çoktan terketmiş bulunan ve şimdi de, eskiden verdiği sözlerin aksine davrandı, üstelik hilâfeti ve hanedanı kovdu diye, ona açıktan açığa karşı çıkanlardı: Rauf Bey, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Dr. Adnan Bey ile Kurtuluş Savaşı'mn önde gelen diğer siyasal ve askeri liderleri.

Partide yönlendirici düşünce, ikinci bir partiyle kurallara uygun bir parlamenter sistem kurmak ve şeklen olmasa bile fiilen devlet gücünün tek bir kişide toplanmasına karşı bir denge oluşturmaktı. Diktatörlük kaygısı! İstanbul gazeteleri bunu açıkça dile getiriyorlardı. Ve tabiidir ki, yeni muhalefet partisi bütün gayrimemnunlann toplandığı yer oldu. Kemalistlerin attan alaşağı ettiği, bir zamanların Jön Türk komitesi liderleri, burada eski hasımlanyla, liberallerle, devrik rejimin yandaşlanyla birleştiler. Bunlara padişahlık döneminin makam sahipleri ve memurları, özellikle de Ankara'nın yasa ko-

ruyuculuğuyla mücadeleye itilmiş olan din adamlannm geniş çevresi katıldı. Bunların ağır basması sonunda muhalefet partisi, kurucularının aslında hiç de amaçlamadığı bir rotaya kaydı. Terakkiperver ilerlemeyi sevenler partisi, köstekleme partisi, adının ve programının zıddına gericiliğin bir aracı oldu.

1924 Kasım'mda parlamento toplanınca Terakkiperverciler, Halk Partisinden yeni takviyeler aldılar. Hükümete karşı genel bir hücum güçlükle önlenebildi. Gerçi başbakan güvenoyu aldı, fakat muhalefet öylesine güçlenmişti ki, radikal olan İsmet Paşa'yı bir süre için ön plândan geri çekmek daha uygun görüldü. Bunun için de Lausanne çalışmalarından sonra dinlenmek ihtiyacı görünüşteki bahane oldu; yerine meclis başkanı bulunan Fethi Bey ikinci kez hükümetin yönetimini üstlendi, bu da muhalefet tarafından memnunlukla selâmlandı.

Halk Partisi de için için kaynıyordu. Disiplin gevşemişti. Mustafa Kemal'in en sadık yandaşlarından biri olan Kâzım Paşa'nm meclis başkanlığına seçilmesinde, parti üyelerinin bir kısmı, sıkı söz birliği karan alındığı halde, buna aldırış etmeksizin onun aleyhinde oy verdi. Tartışmalarda tabanca çekmek alışkanlık haline geldi. Böyle bir durumda, Enver Paşa'mn yakın akrabası bir milletvekili, Albay Halit Bey holde vuruldu. Daha önce de muhalefetten bir başkası, siyasal ve kişisel hasmı tarafından yemeğe davet edilmiş, sonra iple boğdurulmuştu. Katili "Topal!" adıyla tanınan Albay Osman, yüce şefine bu eski Doğu usulü işi yapmakla, hoşa gidecek bir hizmette bulunduğuna içtenlikle inanıyordu. Nitekim tutuklanacağım anlayınca pek hayret etti, komutanlan olduğu muhafız birliğinden birkaç hemşerisini yanma alarak Çankaya'da başkanın köşküne bir saldın düzenledi. Çok ciddi durum alan çarpışma sırasında Topal Osman öldürüldü.

Hükümet partisine de ayrılık tohumlan saçmış bulunan muhalefetin daha fazla yayılması, kolayca iç politikada bir kargaşaya varabilir, böylesi bir durumun da sonu da çoğu kez bir devrim olurdu. Örneğin Fransa'da, demokrasi ve cumhuriyetin gerçekten salam bir görünüm almazdan önce, ne kadar uzun uzadıya mücadelelere şahane olduğunu hatırlayalım. Türkiye de bir tehlikenin sürekli tehdidi altodaydı; zaten incecik olan, egemen üst tabakanın, siyasal klikler karakterinde bir partiler düzeninde yozlaşması, iktidar kavgası uğrunda *tükenmesi tehlikesiydi bu. Jön Türkler arastada da böyle ol*muştu. Şimdi de genç cumhuriyet bu sakat yola sürükleniyor gibiydi. İşte tam bu sırada -hükümete doğrusu geçmiş olsun denebilir- Kürt isyanı patlak verdi.

Kürtler, Fırat ile Dicle'nin yukarı vadilerinin her iki tarafındaki yolsuz ve çok sarp dağlık bölgede yaşarlar. Türklerle aynı dindendir, fakat Farsçayla akraba bir dilleri de vardır. Çoğunlukla göçebe ve çobandırlar; oymaklar halinde yaşarlar, oymakların başındaki feodal beylerin egemenliği altındadırlar. Dağ halklarının karakteristik özelliği olan, küçük gruplar halinde, başına buyruk yaşama isteğine bunlarda bir de kolayca ateşlenebilecek dinsel bağnazlık eklenmiştir; çünkü bulunduklan bölgede serpilmiş kümeler halinde Ermeni ve Nasturi Hristiyan topluluklan vardır ya da vardı.

Padişahlık zamanında eski oymak özgürlüklerini sürdürmüşler, arada sırada da başka halklara karşı kışkırtılmışlardı. Ermenilere karşı her zaman ön safta yer almışlardı. Savaş ve talan başlıca becerileriydi. Istanbul-Bağdat demiryolunun yapımı sırasında, bu Kürtler, Alman mühendislerin yanında en iyi ve en güvenilir işçiler olmuşlardı.

Sevres Antlaşması Kürtlere bağımsız bir devlet kurma

umudunu vermişti. Lausanne barışı bu umudu yıktı. Kürtlerin bulunduğu bölgenin kuzey kesimi Türkiye'de kaldı. Güney kesimi, Musul da soma buna katılarak, Irak krallığına geçti.

Hilâfete dokunulmadığı sürece Kürtler sakin durdular. Hâlifenin kovulması ve İslamî kurumlara karşı yasalar çıkarılması, Türkiye Cumhuriyeti'nin din düşmanı ve tanrıtanımaz bir hükümet olarak gösterilmesine kolayca olanak verdi, bu da Kürtleri isyana sürükledi.

Ayaklanmanın önderi Nakşibendi derviş tarikatının başı, Şeyh Sait'ti; Kürtler arasında büyük etkinliği olan kimselerden biriydi. Din bilgini olarak büyük saygınlığı vardı, çok zengindi ve en güçlü oymak beyleriyle de akrabalık ilişkileri bulunuyordu.

Şeyh Sait, Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı genel isyan çağrısı yaptı ve bir anda ayaklanma alevi bütün bölgeyi sanverdi.

Diyarbakır'ın kara bazalttan yapılmış surlarına, isyancıların programım gösteren bir bildiri asıldı: Şeriat hukukunun yeniden kurulması, Abdülhamit'in oğullarından Selim Efendi'nin padişah ve halife olarak devletin başına geçmesi isteniyordu.

Böylece hareketin neyi amaçladığı açıkça ifade edilmiş olmaktaydı. Burada söz konusu olan Kürt bağımsızlığı değildi; hareket doğrudan doğruya yeni düşüncelere karşı, Doğunun "Avrupahlaştınlmasma" karşı genel bir saldırıydı. Eski İslâmiyet'in, Batı'dan gelme kurtuluş çarelerine karşı çıkmasıydı; kısa süre önce Afganistan'da dağlı oymakların giriştiği karşı devrime -çok daha büyük çapta olmak üzere- benzerlik arzediyordu.

Genç Türk Devleti içten henüz yeterince sağlamlaşmış durumda değildi; şimdi-de diri adamları zümresi, düşmanca bir tavırla karşısına dikilmiş bulunuyordu. Gericilik Kürt bölgesinden bütün ülkeye sıçrayabilirdi. Eski inançlar uğruna mücadele, ateşleyici bir parolaydı; genel bir iç savaşa sürükleyebilir; Afganistan'da reformlar yapmak isteyen kralın yazgısına benzer bir yazgıyı, cumhuriyetin kurucularına da hazırlayabilirdi.

Kuşkusuz Kürt isyanının ipleri, Anadolu'nun tutucu ve gerici merkezleri üzerinden İstanbul'a kadar uzanıyordu. Ankara'nın ileri sürdüğü gibi, bu harekette İngiltere'nin parmağı olduğu savı kanıtlanmamıştır. Bununla birlikte Londra, Kemalist hükümetin Kürt hareketiyle, tam da Musul anlaşmazlığı sırasında zor duruma düşmesini, herhalde hiç de nahoş bulmamıştır.

Bu anlaşmazlıkta İngiltere için birinci derecede önemli olan, çok kimsenin sandığı gibi, petrol yataklarını ele geçirmek değildi. Bu zengin yeraltı servetinin çıkarılmasını İngiltere, İran'da olduğu gibi, bölge Türk egemenliğinde kalsa bile yine sağlayabilirdi. Daha çok Kürtlerle Arapların oturduğu Musul ili, Dicle'nin iki tarafından bulunuyordu; Doğu Anadolu yaylasından gelen ırmak burada Mezopotamya ovasına girmekteydi. Bölge stratejik açıdan Bağdat ve Basra'ya kadar bütün Mezopotamya'ya egemendi; aynı şekilde doğu yönünde İran'a, batı yönünde Akdeniz'e bağlantıyı sağlıyordu. Arap topraklarında kurduğu kara köprüsünü tehdit eder bir konumda olmasından dolayı, Britanya İmparatorluğu bu ilden vazgeçmek istemiyordu, vazgeçemezdi de. Zaten Londra dünyadaki durumunun güvenliği için neyi zorunlu görmüşse, onu soğukkanlı ve inatçı politikasıyla hep elde etmişti. Za-

man zaman savaş tehlikesinin büyümesine kadar varan, çeşitli olaylardan ve bunalımlardan sonra, anlaşmazlığı çözümlemesi kendisine havale edilen Uluslar Birliği - Cemiyet-i Akvam, Musul bölgesinin -aslmda İngiltere'nin himayesinde bulunan- Irak krallığının payına düştüğünü kararlaştırdı. Türkiye hakem kararım geçerli saymadı. Anlaşmazlık 1926 yılma kadar sürdü. Sonunda Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in becerikli girişimiyle bir uzlaşmaya varıldı. Türkiye - petrol üretiminden belirli bir pay karşılığında- Musul bölgesinden vazgeçti, ama bu şekilde güney smınnm güvenliğini ve garantisini elde etti.

Kürt bölgesindeki ayaklanma çok hızla önemli basanlar sağlamıştı. Cumhuriyetin bütün güneydoğu kesimine yayıldı.

Ankara karşı önlemler almakta gecikmedi. Beş tümen seferber ederek isyan bölgesine gönderdi. Fakat birliklerin yürüyüşü ve hareketleri, çok sarp dağlann yol vermeyişi yüzünden, büsbütün durmasa bile, yavaş oluyordu. İsyanın bastınlmasında başlangıçta başanlı olunamadı.

Kürt ayaklanmasına karşı hükümetin aldığı önlemler ve sorumlu başbakan Fethi Bey'in açıklamalan Millet Meclisi'nce onaylandı; yeniden sağlığına kavuşmuş bulunan İsmet Paşa da başbakanı destekledi. Fakat birkaç gün soma hiç beklenmedik bir değişiklik oldu.

Halk Partisi grubunun bir oturumunda, Fethi Bey birden kendi partili arkadaşlannm -görünüşe bakılırsa önceden hazırlanmış- bir hücumuyla karşılaştı. Kendisi Kürtler karşısında etkili ve enerjik önlemler almamakla suçlandı; bunun kanıtı da askeri harekâtın başarısızlığıydı. Fethi Bey bölgesel bir baskı uygulayarak, hoşgörülü davranışlarla Kürtleri cumhuriyetle barıştırmayı düşünmüş olmalıdır. Çok sert tartışmalar

cereyan etti, hatta tabancayla ateş edilecek kadar çığımdan çıktı. (Bereket versin kimseye bir şey olmadı.) En sonunda da Mustafa Kemal, kendi başbakanı aleyhinde konuştu. Fethi Bey aynı gene istifa etmeyi zorunlu gördü. (Kısa süre soma da Paris büyükelçiliğine atandı.) İsmet Paşa altı aylık bir aradan sonra tekrar başbakanlığı üstlendi ve cumhuriyetçilerin radikal kanadından yeni bir kabine kurdu.

Aslında çok daha büyük çapta düşünülmüş bir eylem plânının, Mustafa Kemal tarafından sahneye konulmuş öntemsiliydi bu. Kürt ayaklanmasından, devrimi gerçek bir sona götürmek için yararlandı. Gerçekte tehlikede olan cumhuriyetin varlığıydı. Ve tarihte her zaman hep olduğu gibi, yeni hükümetin kesin kararlı mücadelesini, yalnızca sağdaki düşmana, eskilerin direnişine karşı değil, aynı oranda kendi saflanndaki ılımlılara, orta bir uzlaşma çizgisini arayanlara da yöneltti. Aynı şey Fransız dewiminde de olmuştu. Lenin de sosyalist yoldaşlarına karşı böyle davranmıştı.

Anayasa geçici olarak askıya almdı ve ülkede savaş hali ilân edildi. Olağanüstü durumda bir dizi çok şiddetli önlemlere başvuruldu. İstiklal Mahkemeleri yeniden ortaya çıktı ve daha sıkı biçimde çalışmaya başladı. Daha önce çıkarılmış, hükümet hakkında hakaret yollu beyanlarda bulunmayı vatana ihanet olarak gören bir yasa vardı; bu durumda milletvekillerinin dokunulmazlığı da kaldırılıyordu. Bu yasanın uygulanmasıyla, muhaliflere karşı, kovuşturma yapmak için etkili ve yasal bir silâh kazanılmış oluyordu.

İstanbul'daki mayalanma merkezi kökten temizlendi. Basını sıkı sansür altına almdı. Bir düzineden çok gazete kovuşturmaya uğradı; aralarında Tanin de vardı. Bu gazetenin sahibi Türkiye'nin en önemli gazetecilerinden biriydi; İstik-

lal Mahkemesi'nce Anadolu'nun kuzeydoğusunda bir yerde, ömür boyu sürgünde kalmak cezasına çarptırıldı. Çünkü politika üzerinde her türlü tartışmadan kaçınmıştı. Çünkü politika üzerinde her türlü tartışmadan kaçınmıştı, bu şekilde susmakla hükümeti eleştirmiş sayıldı. Daha önce Tanin muhalefetin başlıca sözcüsü durumundaydı. Böylece

Ankara hükümeti aleyhinde tek kelime yazmaya kalkışacak hiçbir gazete kalmadı.

Kemalist rejime açıktan ya da gizlice karşı çıkmış birçok kimse sımr dışı edildi. Rauf Bey de ülkeyi terketmek zorunda kaldı. Onunla birlikte kaçanlar arasında Dr. Adnan Bey ile eşi Halide Edip Hanım da vardı. Bu bayan, kadın hareketinin ilk öncülerinden biriydi; Kurtuluş Savaşma onbaşı olarak katılmış; o zaman Mustafa Kemal ve diğer liderle birlikte son padişah tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştı.

Kürt gerici hareketinin cumhuriyeti tehdit etmesi, muhalefeti felce uğratmıştı. Mustafa Kemal bu fırsattan, Fethi Bey'in düşürülmesinde plânlamış olduğu şekilde, muhalefeti kesinlikle susturmak için yararlandı. Terakkiperver Partisi'nin büroları kapatıldı, partinin meclisteki grubu dağıldı. Liderler karşı koymaya bile kalkışamadılar, sessizce sahneden çekildiler. O günden soma parlamentoda birlik cephesi yeniden kuruldu. Artık sadece tek bir parti vardı, o da devlet başkam tarafından sıkı disiplin altında tutuluyordu. Parti lideri olarak seçimlerde adayları belirliyor, başka listeler ortaya çıkmadığından, yalnızca Halk Partisi'nin temsilcileri meclise giriyordu. Muhalefet etmeye yeltenenler, parlamento dışı davranışlarda tam anlamıyla kusursuz olmayanlar ya da seçim bölgesindeki çalışmaları ve gayreti yeterli görülmeyenler, bir dahaki sefere yeniden listeye konulmuyordu.

Bu arada Kürt *isyanı kontrol altma alınmıştı. Küçük ya* da büyük bütün elebaşılarına hoşgörüsüz bir sertlikle davranıldı. Oymak beylerinin yüzlerce yıldan beri sürüp gelen etkinlikleri kırılmıştı. En son yakalananlardan biri Şeyh Sait oldu; dağlarda saklandığı yerden bulup çıkardılar, az soma da darağacında can verdi. Cumhuriyetin demir yumruğuyla yangın söndürülmüşse de, ateşin için için yanması biraz daha devam etti. Bölgenin tam huzura kavuşması için iki yılın daha geçmesi gerekti. Sonunda İsmet Paşa da yumuşak telden çalmayı ve Fethi Bey'in niyetlendiği barışma politikasını izlemeyi daha uygun buldu.

***

Muhalefet pes ettirilmişti, parlamento kesinlikle devlet başkanının denetimindeydi, kamuoyuna Ankara'dan yön veriliyordu. Mustafa Kemal şimdi artık zıt etkilerce kösteklenmeden sosyal reformlarına girişebilirdi. Sosyal reformlar bir bakıma devrimin mihenk taşı, onun asıl anlamının ve doruk noktasına çıkarılabilmesinin ölçütüydü. Olağanüstü durum şüphesiz, Mustafa Kemal'in de kabul ettiği gibi, modern yaşama biçimlerinin hızla dışardan getirilmesini kolaylaştırmıştı; "fakat" diyor. Mustafa Kemal, "biz bunu yasa yürürlükte olmasaydı dahi yine gerçekleştirirdik".

Reform -ilk bakışta tümüyle dış görünüşe ilişkin- küçük bir değişiklikle başladı. Mustafa Kemal o günlerde, halkı kişisel etkilemesiyle yeni düşünceler kazanmak için durmadan gezilere çıkıyordu. Küçük kıyı kenti İnebolu'da verdiği bir söylevde şunları söyledi: "Ortaçağ'rn kültür ortamında kalmakta direnen milletler yeryüzünden silinmeye mahkûmdur. Türkler milletlerarası uygarlığın bir parçası olmak zorundadır. Bunu dış görünüşte de sağlamak gerekir. Milletlerarası ve

uygar kılık bizim milletimiz için de tek uygun kılıktır. Biz de onu giyeceğiz. Kılığımız iskarpin, pantolon, ceket, yakalık ve kravat olacak, başımızda da kenarlı veya güneş siperli serpuş bulunacak. Bu şeyin adını vereyim, şu kelimeyi söyleyeyemi: Bu serpuşa şapka denir".

Bu şekilde ünlü fes, o güne kadar Türklerin ayrılmaz parçası olan fes ortadan kalktı. Giyilmesi de yasayla yasaklandı ve sert cezalar kondu. Kuran'da başa giyilecek serpuşa ilişkin hiçbir belirleme yoktu, kesinlikle söylenebiliyordu bu. Aslında kırmızı fes de bir çeşit modernleşme belirtisi olarak, yüzyıl kadar önce Yunanlılardan alınmaış ve başa sarılan sangın yerine geçmişti. Fes de sank gibi baştan çıkanlmazdı. Şimdi milletlerarası uygarlığm sembolü şapkada yadırganan taraf, kapalı yerlerde ve özellikle camiye girilirken baştan çıkanlmasınm zorunlu oluşuydu.

Bu da Müslümanlarda, bir Ffristiyan başında şapkasıyla kiliseye girmesi istendiği zaman, onda uyanacak duyguya benzer bir duygu uyandırmaktaydı. Siperliği andıracak her şeyden mekruhmuş gibi kaçınılması da bu yüzdendi, çünkü namaz kılınırken, Kuran'm emrettiği şekilde secdeye varıldığında, alnın yere değmesine engel oluyordu.

Şimdi garip bir durumla karşılaşılmıştı: Yapılan bütün büyük değişimlere halk hiçbir direniş tepkisi göstermemişti; cumhuriyetin ilânım, saltanatın yıkılmasını ve hanedanın koMilmasmı, hilâfetin kaldınlmasmı ve devletin laikleştirilmesini hemen hiç umursamaksızın benimsemişti. Fakat şapkanın, Hristiyanlann, gavurlann alameti olan şapkanın giyilmesinin istenmesi, bir öfkenin kabarmasına yol açtı, bu tepki : irilikle Avrupa'yla pek az teması olmuş bulunan doğu ilerinde daha şiddetli şekilde görüldü. Din adamlan ancak şim-

di halkı kışkırtmayı ve Türkiye'de bir gericilik dalgasını harekete geçirmeyi başarabildiler. Bu konuda komşu Rusya'dan kaynaklanan komünist kışkırtmalann rol oynadığı da ileri sürülmüştür. Doğu illerindeki kargaşalık çok ciddi boyutlara ulaştı. Doğu illerindeki kargaşalık çok ciddi boyutlara ulaştı. Bu hareketler bütün baskı önlemlerine başvurularak bastırıldı. İstiklal Mahkemeleri çalışmaya başladı; Erzurum, Trabzon, Rize ve diğer kentlerde bir hayli insan ölüm, daha çok sayıda kimse de uzun hapis cezalarına çarptırıldı.

Nurettin Paşa, Kurtuluş Savaşı'nm liyakatli generallerinden biri ve dini bütün bir Müslümandı; Meclise verdiği önergede, şapka giymeye zorlanmanın, anayasayla güvence altına alınmış kişisel özgürlüğe aykırı olduğunu bildirmesi üzerine, bu önerge karşı-devrim girişimi olarak yorumlandı. Önerge sahibi hakkında kovuşturma yapıldı ve kendisi Millet Meclisi'nden çıkarıldı.

Tutucu din adamları zümresi son direneklerini de kaybettiler. Bütün tekkeler kapatıldı; bütün tarikatlar ve derviş kuruluşları kaldırıldı.

Mustafa Kemal "Birtakım şeyhlerin, dedelerin, çelebilerin, babaların, emirlerin arkasından sürüklenen, talihini ve hayatını falcılara, büyücülere, üfürükçülere, muskacılara emniyet eden bir halk yığınına uygar bir millet gözüyle bakılabilir mi?" diyordu.

Kadın kılığı da Avrupalı modellere uymalıydı. Bunun için gerçi hiçbir yasa çıkarılmadı, ama o güne kadar katı şekilde uygulanmış eski yasak, kadının evi dışına ancak peçeli olarak çıkabileceği yasağı ortadan kalktı. Bu yeniliğe karşı hiçbir isyan olmadı, sadece küçük bir geri çekiliş direnişi yapıldı. Yüzün gösterilmesinden daha çok, saçın meydana çıka-

nİması uygunsuz sayılıyordu. Bundan dolayı.ilk zamanlarda renkli örtüleri türban gibi başa sararak taşımak modası yaygınlaştı. Gazi böyle bir baş süsü bulunan bir bayana rastlayınca, nazikçe kendisine, mutlaka olağanüstü güzellikte saçları olduğunu, ne yazık ki doğanın bu ziynetinin gizlendiğini söylerdi. Böylece yavaş yavaş harem geleneği kalıntısının bu son parçası da kayboldu. Eğlence toplantılarında şimdi omuzlan ve kollan meydanda kadınlar görülebiliyordu. (Oysa daha birkaç yıl önce, İstanbul'da bir kadın, sırf sokağa peçesiz çıktı diye az kalsın linç edilecekti.) Kadınlar senli benli şekilde toplum hayatına katılmakla kalmadılar, yabancı erkeklerle dans etmeye bile başladılar. Kısa süre öncesine kadar Türkler için tek kelimeyle akıl almaz bir şeydi bu. Bu konuda Gazi en iyi örneklerle başı çekti. Bu yeni töreye alışmamış baylar, bir köşede toplaştı mı, Gazi ağır adımlarla salonda yürür, işaretle her bayan için bir kavalye çağırırdı.

Ama kendisi ülkeye modern bir evli çiftin örneğini verebilmek konusunda pek az başanlı olabildi. Latife Hanım iki yıl süreyle önemli bir rol oynadı; Türkiye'nin bir numaralı kadınıydı ve sosyal reformlarda, özellikle de kadının özgürlüğüne kavuşmasında önemli katkısı oldu. Çocuklardan yoksun kaldı. Ama sonunda yerini gözünde fazla büyütmüş olacak ki, kocası üzerinde büyük etkinlik kazanmak istedi. İkisi de sert yaratılışlıydı, gururluydu, katı davramşlıydı, dik kafalıydı; ikisinin de aynı nitelikte karaktere sahip bulunması, bir uyum sağlamalarını engelliyordu. Kimin üstünlük kazanacağını kesinlikle belirleyecek sessiz bir savaşın yapılması kaçınılmazdı. Latife evin sınırlı çevresiyle yetinecek kadar zekiydi, fakat yalnızca kadın meziyetleriyle kocasını kendisine fc ağlayacak, onda eksik olanı ve ihtiyacını duyduğu şeyi ken-

dişine verecek kadar yeterince zeka gösteremedi. Anlaşıldığına göre kocasının dilediği gibi yaşamak istediği hayatına katlanamadı ve bu hayata, tıpkı bir zamanlar izmir'de sağlığma zararlı olabilir diye yaptığı gibi kısıtlamalar getirmek isterdi.

Bu da bardağı taşıran son damla olmuş olmalıdır. Mustafa Kemal evlenmesini nasıl gerçekleştirmişse, o yine öyle birdenbire karısına boş mektubunu yazdı (o günlerde eski Islamî hukuk hâlâ yürürlükteydi) ve Latife Çankaya'yı terketmek zorunda kaldı.

14. GÖREVYERİNE GETİRİLMİŞTİR

Hiyerarşik-dinsel padişahlık devletinden (Alman milletinin kutsal Roma Cermen împaratorluğu'yla benzerliği olmayan bir oluşumdur bu) cumhuriyetçi bir halk devleti çıkmıştı; îslâmiyetle olan iç bağları çözülmüş, fes ve peçeyle birlikte bir zamanların Doğusu dış görünüşüyle kaybolmuşta. Şimdi yapılacak iş olarak geride sadece hayatı yeni temeller üstüne oturtmak kalmıştı. Bunu da Avrupa, en iyisini ve en modernini vererek sağlayacaktı. "Türk Medeni Kanunu" için isviçre'nin yurttaşlık yasası aktarıldı, hem de olduğu gibi, hiçbir değişiklik yapılmadan. Maddelerin tek tek ele alınarak tartışılması isteğine Mustafa Kemal, bu durumda yasannı çıkmasının sonu gelmez bir zamana erteleneceğini söyleyerek karşı çıkmıştır. Yasa bir gün içinde Meclis tarafından kabul edildi Böylece de özel hukuk ilişkileri kökten değişikliğe uğradı. Çok evlilik kalktı, kadının yeri, evlenme, boşanma ve yurttaş hayatına ilişkin diğer kurallar, herkesçe benimsenmiş ileri uygarlığın çerçevesi içine oturtuldu. Aynı şekilde ceza yasası italya'dan, ticaret yasası Almanya'dan alındı.

Daha başka reformlarla sosyal, ekonomik ve kültürel devrim tamamlandı; bütün bunlar içinde yaşanılan elektrik çakımı ve uçak çağma uyan bir hızla gerçekleştirildi. 1928'de çok önemli bir reform daha yapıldı. Türk yazısı kaldırıldı. Çok güç öğrenilebilmesi yüzünden bu yazı, gerçekten halk eğiti-

minin geliştirilmesini engellemişti, Okuma yazma bilmeyenler oranının yüzde doksan olmasının da asıl nedeniydi. Türk çocuğunun bir parçacık okuma yazma öğrenebilmesi beş, altı yıl sürüyordu. Bir çeşit Lâtin alfabesi kabul edildi, artık Batı ülkelerindeki gibi şimdi yazı soldan sağa yazılıyordu: öte yandan dil de sayısı bir hayli Arapça ve Farsça kelimelerden olanaklar elverdiği löçüde arındırıldı. Yetişkinler yeniden okul sıralama oturmak zorunda kaldılar. 42 yaşın altındaki bütün kadınların ve erkeklerin yeni yazıyı öğrenmeleri emredilmişti. Bir yaş sınırının konulmasından mıdır bilinmez, şaşılacak derecede çok kadının bu kurslara katıldığı görüldü, herhalde hiçbir kadın 42 yaşından büyük sayılmak istememişti.

Geçmişle bağların bıçak gibi kesilmesi; insanm dünya, yazgı, aile, meslek, hükümet ve Tamı anlayışında köklü değişikliklerin meydana gelmesi Türkiye'de ciddi sarsıntılar olmaksızın cereyan etti. Bunu da sağlayan Mustafa Kemal'in yurt içinde duruma egemen olması ve kendisinin halk yığınlarından tam destek görmesiydi. Ona karşı direniş sadece üst tabakadan gelmiştir. Kendisini zorla ortadan kaldırmak girişimleri, özellikle ilk reform yıllarında hiç eksik olmadı. Bunlar çoğunlukla yetersiz şekilde hazırlanmış ve tam zamanında ortaya çıkarılmış hareketlerdi.

Daha ciddi karakterde bir suikast girişimi İzmir'de 1926'da yapıldı. Kent başkanının yapacağı ziyaretin hazırlığı içindeydi. Onun geleceği günden bir gün önce, bir balıkçı motorunun sahibi polise başvurup, üç adamın kararlaştırılacak bir zamanda Sakız adasına götürülmeleri karşılığında yüklüce bir para önerdiklerini haber verdi. Bu üç şüpheli adam yakalandı, üzerlerinde bomba bulundu ve onların Mustafa Kemal caddeden geçerken, bir evin birinci katından arabasının içine bombalar atmak amacıyla bütün hazırlıkları tamamladıkları anlaşıldı. Katiller parayla tutulmuşlardı, soruşturma dermleştiri-

linçe, suikasti asıl hazırlayanın Birinci Millet Meclisi milletvekillerinden Ziya Hurşit Bey olduğu ortaya çıktı.

Böylece olay siyasal bir mecraya döküldü. Ziya Hurşit itiraflarda bulundu. İşin içinde adamakıllı dal budak salmış ve iyice örgütlenmiş bir gizli komite vardı; bunlar Mustafa Kemal'i ortadan kaldırıp bir hükümet darbesi gerçekleştirmeyi amaçlamışlardı. Ziya Hurşit bu gizli örgütle ilgili olarak bir dizi isim saydı. Bunun üzerine yüzden fazla kişi tutuklandı; aralarında kapatılmış Terakkiperver Partisi'nin hemen bütün liderleri vardı.

Davanm birinci bölümüne İzmir'de bakıldı. Hatta Kazım Karabekir Paşa ile Ali Fuat Paşa da olağanüstü mahkeme önüne çıkarılıp vatana ihanetle suçlandılar, fakat -duruşmayı izleyenlerin alkışlan arasında- beraat ettiler. Sanıklardan on beşine ölüm cezası verildi; aralannda bir paşa, üç eski bakan, birçok eski milletvekili ve (Mustafa Kemal'in bir zamanlar yalan arkadaşı olmuş) Albay Arif Bey vardı.

Dört hafta soma davanm ikinci bölümüne Ankara'da bakıldı. Öncelikle bütün ipliklerin en küçük ayrıntısına kadar ortaya dökülmesi istenmişti. Bu ikinci dava, genellikle Jön Türklerin ileri gelenlerinden ülkede kimler kalmışsa, onlann kendisine hedef almıştı. Anlaşıldığına göre bunlarm da gizli örgütle bağlantısı vardı. Özellikle Cavit Bey'in, Talat Paşa kabiseninin bu çok yönlü maliye bakanının mahkûm olması büyük heyecan uyandırdı. Onunla birlikte idama mahkûm olanlar: İttihat ve Terakki komitesinin kuruculanndan Dr. Nazım Bey, eski meclis başkanı Nail Bey ve üç politikacı daha. Rauf ile Dr. Adnan da olayla ilgili görüldüler ve gıyaben hapis cezasma çarptmldılar.

Hiç şüphe yok ki, Mustafa Kemal'in devrilmesini amaçlayan büyük çapta bir komplo hazırlanmış ve bunu plânlayanlar da siyasal hayatlan sona ermiş kimseler olmuştu. Ülkenin

çıkan açısından sert davranmak zorunluluktu. Son padişahlara hükümetleri zamanında, sonu gelmez darbelerden ve fesat hareketlerden bu ülke çok zarar görmüştü.

Bu olaydan soma huzur sağlandı. Sıkıyönetime son verildi, olağanüstü durum ve istiklal mahkemeleri kaldırıldı; yavaş yavaş usulüne uygun işleyen bir demokrasi yoluna girildi. Bu arada yeni bir kuşak yetişti; Mustafa Kemal'in bıraktığı mirası onun istediği şekilde devam ettirecek bir kuşaktı bu. Düşmanları da onun karşısmda silâhlarım bıraktılar. Çünkü bu kimseler de anlamışlardı ki, Mustafa Kemal neyi yapmışsa, neyi değiştirrnişse, hepsi de sadece vatanın iyiliğine olmuştu.

New York limanının girişinde olduğu gibi, gemiyle Altın Boynuz'a sapılırken, yolculan Doğuya açılan bu kapıda bir heykel selâmlar. Bu heykelde Amerikan özgürlük tannçasmdaki cafcaflı şatafat yoktur. Dünyanın olağanüstü ilginçlikte bir yerindedir bu heykel; arkasında teraslar halinde yükselen bahçeleriyle, şimdi müze olmuş, bir zamanlara sultanlanmn sarayları vadır. Mustafa Kemal'in, Gazi'nin heykelidir bu. Alçak bir altlık üstünde yükselen sade bir figür; amblemsizdir, süssüzdür, sıradan bir yurttaşın gündelik kılığı içindedir, başı açıktır, adım atarcasma bir ayağım ileri uzatmıştır. Avrupa kıtasının en dış ucunda durmaktadır; fakat keskin çizgili yüzünü Doğuya çevirmiştir.

Küçükasya'nm içlerinde Mustafa Kemal -bir zamanlar Büyük Patronun içinde bulunduğundan çok daha elverişsiz koşullarda- Türkler için bir başkent yarattı. Bataklık kurutuldu; su yoktu, bitmek bilmeyen zorluklar ynilerek, uzak dağlardan borularla su getirtildi; gelecekteki büyük Ankara için geniş boyutlu bir plân yapıldı. Soma da kendine güven duygusu yenidne canlandmlmış bir halkın pervasız cesaretiyle atılımlara girişildi. Hükümet binalan, banka saraylan, bir

lüks otel yerden fışkırıverdi; sonra okullar, durmadan okullar, yine okullar. İstanbul'dan, bu püriten step kentine naklet-meyi -pek hoşlarına gitmese de- zorunlu gördüler. Yeni Ankara'nın çehresi, halkının kılığı gibi, ancak pek hafiften sezilen Doğulu çeşnisiyle artık milletlerarası karakterdedir.

18. yüzyıldan başlayarak Avrupa uygarlığı, Yakınçağ boyunca kendi devlet ve toplum biçimlerini bütün dünyaya yaymıştır. Böylece Batı kültürü milletlerarası kültür olmuştur. Türkiye'de Mustafa Kemal, kendisinden önce başlamış bulunan bu süreci tamamlamıştır. Sert, çoğu zaman acımasız bir mantıkla, bütün eski biçimleri paramparça etti; geleneksel bağlan kesip attı, modern yaşama tarzına kısmen zorla uyum sağlamaktı bu; Mustafa Kemal'e halkının kurtuluşu, halkanın ayakta kalabilmesi için zorunlu görünmüştü ve kuşkusuz zorunluydu da.

Doğunun bu reformcusu, bu milletlerarası milliyetçi, tarihteki yerini iki çağın eşiğinde almıştır. Onun mesajı bu çağlardan kaynaklanıyor. Avrupa'nın kültürel alanda gelişmesi gerçi henüz hızı azalmamış bir tempoda sürmektedir, fakat ilk belirtiler gösteriyor ki, bu gelişim artık yavaşlamaktadır ve yakında büsbütün duraklayacaktır. Oysa Doğu, varolma kavgasını kazanmak amacıyla batının uygarlık silâhlarını kendine mal etmiştir ve etmektedir. Aynı zamanda Batıdan da kurtulmaktadır. Bunun en belirgin örneğini, Doğunun ileri karakolunda, Türklerde görüyoruz.

Avrupa-Asya arasındaki sarkaç sallanışının tarihsel dönüm noktasında Mustafa Kemal'in figürü durmaktadır. O, Batı'nın Doğu'ya yaptığı ve durdurulamaz gibi görünen ileri yürüyüşünü, en tehlikeli yerde, kıtalann birbirine temas ettiği noktada durdurdu. Dünya Savaşının sonunda -aynı zamanda ilerleyişin sonu ve değişimin başlangıcıydı- bir an için İngiltere, Avrupa'nın yayılış çabasının bu emperyalist temsilcisi, Yakındoğu'nun fethini tamamlamış gibi göründü. Beş denize

birden el atmıştı: Hazar Denizime, Karadeniz'e, Akdeniz'e, Kızıldeniz'e ve Hint Okyanusu'na çıkış yeriyle birlikte İran Körfezime. Böylece Doğuya giden bütün kara ve deniz bağlantılarını denetimi altına alıyor, bütün Ön ve Ortaasya'yı egemenlik alanına katıyordu. Sakarya Savaşı ve Lausanne Barışı, bu geniş kapsamlı yayılış plânma hiç değilse kuzeyde son verdi. Tükiye bir baraj gibi bunu engeledi. O günden beri Büyük Britanya artık yayılmayı değil, elindeki Dünya İmparatorluğunu içten sağlamlaştırmayı düşünür oldu.

Doğu-Batı sorunu nasıl bir değişim gösterecektir, bunu bize gelecek öğretecek. Ancak bir nokta kesindir: Dinginlik olmayacaktır. Bir düşünce gerçekleştirilirken başka problemler, başka hedef belirlemeleri ortaya çıkacaktır. Mili Türk devletinin kurulması, çağdaki bir eğilimin gerçekleştirilmesidir. Bu sadece bir geçiş aşamasıdır. Milliyet bir son değil, her zaman ancak bir başlangıç olabilir. Türkiye'de en tutarlı biçimde sergilenen milliyet düşüncesi, Doğuda yepyeni bir durum yaratmıştır. Bunun etkileri daha somaki kuşaklarda görülecektir, mutlaka görülecektir. Bu doğrultuda gelecek birçok olanakları bağrında saklamaktadır. Böylesi olanaklaradan birine Mustafa Kemal, hilâfet sorunuyla ilgili olarak verdiği demeçte değinmişti: "Müslüman milli devletler, eğer değişik yönlü ilişkilerinin sürdürülmesinde ve ortaklaşa çıkarlarının konulmasında bir birlik oluşturulmasım zorunlu görürlerse, o zaman bu birleşik İslâm devletlerine, şayet istenirse hilâfet adı ve seçimle işbaşına gelecek başkanma da halife unvam verilebilir".

Böylesi olasılıklann uzak bir gelecekte belki de gerçekleştirildiği görülecektir. Ama Mustafa Kemal çağının kendisine yüklediği görevlerin sınırından öteye asla çıkmamıştır ve asla da çıkmayacakta. O hep milletine hizmet eden biri oldu, böyle biri olmaktan başka bir şey de istemedi. Başansrmn bütün sim da hurdadır.

15. YENİ TÜRKİYE

Şimdi yapılacak olan sadece, bu kitabın birinci baskısının yayınlanışmdan beri geçen zamana kısaca bir göz atmaktır. O günlerde dünya, Osmanlı İmparatorluğumun yıkıntıları üstünde gelişen bu yeni oluşuma, büyük ölçüde şüpheci gözlerle bakıyordu. Türkiye'nin gerçekleştirdiği geçmişle bağlan koparmak olgusu, öylesine aşın, öylesine kökten, gelişim ise öylesine hızlı ve tarihsel mantıktan öylesine yoksundu ki, tarafsız gözlemciler bile, bu kadar güvensiz temeller üstüne kurulmuş devlet yapısının asla uzun ömürlü olamayacağı, en azından güçlü tepkilerin ortaya çıkıp hedeflerde bir gerilemeye veya devletin bünyesinde önemli değişiklikler yapmaya zorlayacağı görüşündeydiler.

İkisi de olmadı. Bugün şom ağızlar susmuştu. Bugün genç Türk devletinin sapasağlam ve capcanlı bir oluşum olduğundan, onu yaratmış olanın gösterdiği yolda yürüyüşünü sürdüreceğinden artık kimsenin şüphesi kalmamıştır.

Bu bakımdan Mustafa Kemal'in girişti̇ği bir anayasa deneyi, hemen bütün yeni devlet biçimleri incelenerek hazırlandığından, önemi açısından Türkiye'nin çerçevesini aşan bir ağırlıktadır. Bu da 1930 yılma, dünya ekonomi krizinin bütün yeryüzünü kapladığı zamana rastlar. Türkiye bundan çok ağır

biçimde etkilenmiştir, çünkü Kurtuluş Savaşı nın korkunç sıkıntılarından daha soma, daha yeni yeni kendisini toparlamaya başlamış ve milli hayatını yeni baştan biçimlendiriş hamlesinin tam ortasında bulunmaktaydı. Üstelik bu yemden kuruluşun, daha önce de belirttiğimiz gibi, yalnız kendi güçleriyle değil, ayrıca tümüyle kendi kaynaklarıyla gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Ne herhangi bir devlet borcu alındı, ne de yabancı sermayenin ticareti ve endüstriyi işletmek veya genişletmek üzere ülkeye girmesine izin verildi. Kuvvetli bir ordunun kurulması, karayollarının ve demiryollarının yapımı (Son on bir yılda demiryolu ağının uzunluğu iki katma çıkarılmıştır), hemen hemen tümü yeniden yaratılmış eğitim ve öğretim kurumlan ve daha başka birçok yeni atılım, olağanüstü çapta giderleri gerektiriyordu. Öte yandan bu yeniden kuruluşun bir kısmından halk ancak belirli bir zaman geçtikten soma yararlanabildi. Özellikle bu durum tanm reformunda söz konusuydu. Sağlıklı ve verimli bir çiftçi kitlesi yaratmak ve bunu devletin başlıca temel dayanağı yapmak amaçlanıyordu. Bu da çok uzun vadeli bir program demekti; böyle bir program için ön koşul olarak, toprağın işlenecek duruma getirilmesi ve güçlendirilmesi, geniş bölgelerin ağaçlandırılması, yağmuru az Anadolu için baraj kanallanyla yetecek derecede su sağlanması ve modern tanm yöntemlerinin uygulanması gerekiyordu. Herhalde bu yorgun ve doğal kaynaklar bakımından zengin olmayan ülkenin kalkınması için gerekli giderlerin, önemli ölçüde o günkü kuşağın omuzlanna yüklenmesi zorunluydu. Bu da ancak yaşama tarzının genellikle daha alt düzeye indirilmesi, aynı zamanda da vergi yükünün arttırılmasıyla olanaklıydı; böylece devlet zorunlu giderleri karşılayabilirdi. Böyle bir duruma her şeyin yavaş

yavaş daha iyiye gittiği hissedildiği sürece katlanılabilirdi. Gelgeldim 1930 ekonomi kriziyle birden bir duraklama, hatta bir gerileme dönemine giriliverdi: Ticaret durdu, kazançlar ve vergi gelirleri düştü, para değeri tehlikeye girdi, bütün devlet bütçesi sarsmtıya uğradı.

Tam bu sırada devletin varlığı, yeni bir saldırıya daha uğradı. Hâlâ Ortaçağ'ın feodal toplum düzeni içinde yaşayan, vahşi ve laf anlamaz dağ halkı, Kürtler, yine eski oymak beylerinin yönetiminde bir kere daha ayaklandılar. Suriye, Irak ve İran Kürtlerinin baskınlarıyla destek gördüler; bu yüzden yabancı devletlerle çatışma tehlikesi belirdi. Bu ikinci Kürt isyanının merkezi Van gölü ile Ağrı dağını çevreleyen, İran sınırının hemen yambaşındaki, yol vermez dağlık bölgeydi. Türkiye daha büyük bir ordu gücünü seferber edip harekete geçirmeyi zorunlu gördü. Türk birliklerinin İran topraklama da girdiği bu sefer aylarca sürdü. Türkler ancak 1930 Eylülünde ayaklanmanın son alevlerini de söndürmeyi başarabildiler. İlerde çıkması olası başka isyanları önlemek amacıyla Kürtler, Doğu Anadolu'nun dağlarından Avrupa yakasındaki uzak Trakya'ya göç ettirildiler. Ayaklanma sırasında yapılan çarpışmalar dolayısıyla komşu İran'da meydana gelen gergin durum, barışçıl bir antlaşmayla giderildi ve ilerde yeniden bir başkaldırmanın ortaya çıkması durumunda, ortaklaşa hareke-te geçilmesi kararlaştırıldı.

Bu politik ve ekonomik zerluklar karşısmda, 1930 yılında birçok yerlerde hoşnutsuzluğun belirginleşmesine hiç şaşmamak gerekir. Şimdiye kadar ki yöntemlerle doğru yolda olunup olunmadığı, ülkenin gücünün fazla zorlanıp zorlanmadığı sorulmaya başlanmıştı. Sesler giderek gürleşti; bunlar aslında hükümetin ekonomi politikasına, ekonomiyi mer-

kezden düzenlemesine, devlet tekelleri kurmasına, üretim ve ticarete sert müdahaleler yapmasına karşıydılar. Bu politikanın başlıca temsilcisi Başbakan İsmet Paşa'ydı. Direniş özellikle kent halkında kendini gösteriyordu; sarsıntının acısmı daha çok bunlar çekmekteydi; ayrıca kent üst tabakasının daha yaşlı kuşaktan olan aydınlan, politik alanda liberal ve ekonomide kapitalist liberal görüşlere eğilimliydiler.

Mustafa Kemal hoşnutsuzluktan doğan bu mayalanmayı elbette farketmişti. Bunu devlet yapısı için şimdiye kadar esas alınmış ilkelerden sapmak yoluyla değil de, siyasal mekanizmada yeniden bir düzenleme yapmak suretiyle karşılamayı denedi. Bir bakıma hoşnutsuzluğa yasal bir vana açmak; daha çok da halkı canlı biçimde devlet sorunlanyla ilgilenmeye çekmek; hükümetin çalışmalan hakkında kaçınılmaz olan eleştirileri, arka odalarda ve sokak köşelerinde fısıldaşmalar ve söylentiler halinden çıkarıp, bu iş için oluşturulmuş Millet Meclisimin tribünlerine aktarmak; bu şekilde, ona, arkadan ve gizlice hava yapmak yerine, açıkça ve özellikle de yasa taşanlarının tartışmaîannda, bunlar yürürlüğe girmezden önce görüşünü açıklamak olanağı vermek istedi. Belki de İngilizlerin yüzlerce yıldır güzelce sürdürdükleri iki partili sistem, kendisine ideal durum olarak görünmüştü.

Bir kaplıca yeri olan Yalova'da, 7 Ağustos 1930'da verilen bir baloda, herkesi şaşırtarak yeni bir partinin kurulduğunu ilân etti. Bu parti, bir muhalefet partisi olarak düşünülmüştü. Böyle bir girişim daha önce de olmuş, fakat kapatılmıştı. Yeni kurulan bu muhalefetin liderliğini, Türkiye'nin Paris büyükelçisi ve eski başbakan Fethi Bey üstlendi. On iki milletvekili, o güne kadar tek olan Halk Partisi'nden bu partiye geçti. Partinin adı "Serbest Cumhuriyet Fırkası" oldu.

Genelde liberal demokrasi ilkelerini temsil ediyordu. Özelde başka şeylerin yanı sıra: Özel girişim alanına artık devletin girmemesi, iç ve dış iş adamları için eşit koşullarda tümüyle serbest ekonomik ortamın sağlanması, yabancı sermayenin yurda getirilmesi, vergilerin halkın gelir gücüne uygun alınması, basma ve kamusal eleştiriye kısıtsız özgürlük verilmesi gibi ilkeler savunuluyordu.

Bu programdan ortaklaşa bir devlet ve dünya görüşü zemini üstünde, kaçınılmaz düşünce farklılıkları için mücadele edecek, bundan dolayı da muhalefet ve hükümet partileri arasında devlet yapısının temelleri sarsılmaksızm, tıpkı İngiltere'nin her iki eski partisinde görüldüğü gibi, iktidar değişmelerini sağlayacak bir muhalefetin söz konusu olmadığı hemen anlaşıldı. Aksine burada birbirinden temelde farklı iyi hayat ve devlet yapısı anlayışının ilkeleri karşı karşıya getirilmişti; burada görüşlerde değil, ruh ve zihniyette aykırılıklar söz konusuydu. 19. yüzyılda belirlenmiş düşünceler ile henüz oluşmakta olan, yeni biçimler ve normlar arayan dünya arasında bir hesaplaşma amaçlanıyordu. Muhalefetin ilerdeki yazgısını belirleyecek olan da buydu.

Fethi Bey büyükelçilik görevinden ayrılıp 4 Eylül 1930'da İzmir'e geldi; gelmesiyle birlikte kentte kargaşalıklar başgösterdi. Polis evlerin ve sokakların bayraklarla süslenmesini engellemek istedi, öfkeli kalabalıkların direnişiyle karşılaştı. Ertesi gün Fethi Bey'in yandaşları Anadolu gazetesine hücum etmek istediler. Polis ateş açtı. Bir ölü ve birçok yaralı. Üç yüz kişi tutuklandı. Benzeri olaylar, Fethi Bey İzmir'de açık hava toplantısında halka hitap etmek isteyince de cereyan etti.

Üç hafta soma Millet Meclisi oturumda meydana gelen

olaylar nitelikçe bundan pek farklı değildi. Fethi Bey milletvekili seçilmişti. İsmet Paşa hükümeti Halk Partisi'nin kararı üzerine çekildi. 25 Eylül oturumunda muhalefetin ilk kez işlevini yerine getirmesi ve hükümet politikası aleyhinde objektif itirazlarını dile getirmesi gerekiyordu. Fakat böyle bir şey olmadı. Fathi Beyle arkadaşları, bağrışmalardan konuşabilme olanağını bulamadılar; büyük bir şamata koptu, dövüşmeler oldu. Mustafa Kemal locasından, bu hiç beklemediği gösteriyi seyrediyordu. Birkaç gün soma İsmet Paşa yeni bir hükümet kurdu ve esasları o güne kadar izlenen politikayı olduğu gibi devam ettirmeyi amaçlayan program Millet Meclisi'nce onayladı.

Bu arada ekim ayında yapılan yerel seçimlerde Serbest Parti, birçok yerde zafer kazanmıştı. Millet Meclisi'nin 1930 Kasımmdaki otorumunda Fethi Bey, muhalefete karşı yapılan saldırılara ve seçimlerde uygulanan baskılara ilişkin bir soru önergesi verdi. Önerge reddedildi. Bundan kısa bir sürer sora da Fethi Bey, yeni kurulmuş Serbest Partimin kapandığını duyurdu; bildirisinde, çünkü, diyordu, muhalefet sadece başbakanın hükümet partisine karşı düşünülmüştü, oysa siyasal olaylarm gelişimi sonunda ister istemez Gazi'ye ve onun eserine karşı çıkmak zorunda kalınmıştır. Ve Fethi Bey bunu istemiyordu.

Bunu kanlı bir son temsil izled. 1930 Aralığının sonunda, İzmir'in yakınında Menemen kasabasında, Şeyh Mehmet diye bir derviş, geleceği önceden müjdelenmiş "Mehdi" olduğunu, Türkiye'yi Mustafa Kemal'in kapkara zındıklığından kurtarmak için geldiğni ilân etti. Kasabanın pazar meydanında toplanmış kalabalığa vaiz verirken, yoldan geçen bir subay onu engellemek ve konuştuğu kürsüden aşağı indirmek

istedi. Müritlerinin yardımıyla şeyh, subayı yakaladığı gibi ere yatırdı ve bir kılıçla ağır ağır başım gövdesinden ayırdı. Orada duranların hiçbiri, bu gaddarlığı önlemek için parmağım bile kımıldatmadı.

Muhalefet döneminde belirli ölçüde basın ve konuşma özgürlüğü yeniden sağlanmıştı. Dervişler ve tutucu din adamları bu ortamdan yararlanarak, bir ayaklanma için uzun uzadıya hazırlık yapmışlardı; şimdi de bunu başlatıyorlardı. Kışkırtılan halk çeşitli yerlerde hükümet memurlarına karşı hareketlere geçtiler. Hükümet sert biçimde duruma el koydu. Menemen, Manisa ve Balıkesir bölgelerinde, Küçükasya'nın kıyıya yakın batı kesiminde olağanüstü hal ilân edildi. Çok sayıda insan tutuklandı; yazılı ve sözlü düşünce özgürlüğü kaldırıldı. Askeri mahkeme önünde beş yüz kişi hesap verdi. 28'i ölüm cezasına çarptırıldı, cezalar onaylandı ve yerine getirildi. Dervişlerin en büyük şeyhi, seksen yaşındaki Esat, hapishanede öldü. Oğlu ise asılanlar arasındaydı.

Yani muhalefet deneyi başarısızlığa uğramıştı. Daha önce de değindiğimiz gibi, muhalefet yeni devletin ruhuna ve yapısına temelden aykırı bir nitelik almıştı. Fakat daha da önemlisi, bu muhalefet yatağına, yapılan değişikliklerle geri plâna itilmiş olan elemanların hepsinin hemen akıvermesiydi. Bunlar özellikle din adamları, Jön Türk çevreleri ve geçmişin tasarımları içinde yaşayan ve düşünen kimselerin hepsi; kısacası ileriye yönelik atılımlar yapılan bir dönemde "gerici" diye tanımlanacak olanlardı. Bunlar içinde yaşanılan sıkıntı ve hoşnutsuzluk ortamından, bütün sistemi lanetlemek ve fırsat verilseydi kolayca bir karşı-devrim olabilecek bir hareket hazırlamak için yararlandılar. Bu bakımdan Fethi Bey, kendi partisini, kısa süre yaşadıktan sonra yine kendi kararıy-

la kapatmakla, çok doğru bir siyasal davranışta bulunmuştur. Hareket onun boyunu aşmış ve genç devletin varlığını eiddi şekilde tehlikeye sokacak bir fırtınayı, zincirinden boşandırmak tehdidini yaratmıştı. Bundan dolayı verilmiş özgürlükleri tekrar geri almak kaçınılmazdı. Virajlı yollarda bir otomobilin direksiyonuna özellikle sımsıkı yapışmak gerekir. O günlerde Türkiye henüz keskin virajlarda yol almaktaydı.

Ancak Mustafa Kemal yine de muhalefet sorununa, herhangi bir şekilde çözüm bulunması gerektiği kanısındaydı; bunun için de başka bir deneme daha yaptı. Bizzat yönettiği 1931 baharındaki yeni seçimlerde, az sayıda bağımsız, yani mevcut tek partiden olmayan milletvekilini meclise aldı. Bunların sorumluluklarının bilincinde olarak düşüncelerini serbestçe ifade etmek haklan vardı ve hükümetin her önlemine evet demekle yükümlü değildiler. Çünkü, diyordu Mustafa Kemal, karar arifesinde bulunan sorunlar, çoğu kez öyle çetin oluyor ki, bakanlıklarca hazırlanmış yasalar üzerinde bağımsızların tarafsız bir eleştirisini zorunlu kılıyor. Bu da, yürürlüğe girmesinden önce yasalardaki herhangi bir yanlışı görmek ve bir önlemin bütün sonuçlarını gözden geçirmek olanağını veriyor. Aynı zamanda böyle bir tartışma hülcümeti, konu üzerinde daha ayrıntılı düşünmeye ve yapılacak eleştirileri karşılayabilmek için de konunun içine daha derinlemesine girmeye zorluyor.

Elbette ki akıllıca atılmış bir adımdı bu. Yeni devlett için, yeni de bir muhalefet biçimi bulma hamlesi demekti. Devam ettirilir mi, kaldınlır mı, ya da böyle bir sistemden güçlerin gerçekten dengeli bir mekanizması mı geliştirilir, bunu gelecek öğretecektir.

***

Bu yeni devlet, daha önceki bölümlerde değindiğimiz gibi, geniş ölçüde Batı ugarlığmm kurumlanm aldı. Adeta kendisini "Avrupalılaştırdı", dış görünüşte de aynı şeyi yaptı; ancak bu konuda, örneğin yeni Türklerin kılığı -tören lerde frak'a kadar- artık Avrupalı değil, aksine milletlerarası karakterdedir.

Bu değişim sürecinden soma, hatta değişim devam ederken -yaklaşık 1929 yıllarında başlayarak- "Türkleştirme" slogamyla nitelendirilen bir döneme girildi. Mustafa Kemal, Türkiye'yi âdeta bir silkinişte modern bir devlet yükseltisine çıkarırken gösterdiği aynı çaba ve dirençle bu kere halkını kendi özbenliğine döndürmeye girişti; onu kendi özelliklerinin bilincine, ırkının bilincine yöneltti. Şu var ki burda yol Asya'yı gösteriyordu. Bu konuda bir sıçrama yapıldı, bir bakıma geriye doğru bir sıçramaydı bu. Türklerin padişah-halifelerin yönetiminde İslâm milletlerinin önderi olduğu yüzyıllarda, eski Türk geleneğinden uzaklaşılmıştı. Şimdi bir yabancılaşma zamanı sayılıyordu bu dönem; çünkü Türkler tarih sahnesine girdiklerinde, dinle birlikte aynı zaman çok gelişmiş Arap-Fars kültürünü de benimsemişlerdi, bu kültürü yaratıcı nitelikte biçimlendirememişlerdi. Aslında asker ve çiftçi olarak kalmışlardı.

Şimdi bu bağlar çözülmüş ve Türk halkının kökenin en eski geleneğiyle yeniden bağlantı kurulmuştu, bütün tarih çağlarım aşarak geriye doğru bir uzanıştı bu; o dönemde aynı nitelikte hareketler başka milletlerde de görülmekteydi. Türkün bir zamanlar Asya'daki anayurdundan gelişi ve Türkistan'da bugünkü güne kadar varlığını sürdürmesi şimdi ırksal bir simge sayılıyordu; onun erdemleri ve değerleri hatırlandı ve buradan hareketle onun özellikleri daha da geliştiril-

di. Bu atalara artık barbarlar gözüyle bakılmıyordu; onların istilâ orduları bir zamanlar uygar dünyaya girmişlerdi gerçi, ancak başka bir kültürün, kendi bünyelerine göre bir kültürün taşıyıcıları olarak girmişlerdi. Bu görüş alabildiğine genişletildi *ve Türklerin bütün kültürlerin ilk yaratıcısı* oıduğu *iddia* edildi. 1932 EylüPünde, İstanbul'da toplanan dil kurultayında düzenlenen tüzüğün önsözünde bu iddia şöyle dile getirilmekteydi: "İlk uygarlığın Türkler tarafından yaratılmış olduğundan artık kimsenin şüphesi yoktur. Türkçe bütün İndo-Cermen ve Sami dillerin anasıdır." Bu iddia insanlığın beşiğinin Iç-Asya olduğunu savunan eski ve artık tutulmayan kurama dayanıyordu.

Kültür temellerindeki değişikliğe, özellikle halkın en güçlü ve en canlı anlatım aracı olan dil alanında girişildi. Burada birbirinden farklı iki ayrı yönden gelen, iki eğilim uzlaştırıldı. Dil, Lâtin yazısının kabul edilmesiyle Avrupai bir kılık aldıktan soma, saf Türklüğe geri götürüldü. Türkçeyi geniş şekilde etkilemiş bulunan Arapça ve Farsça kelimelerle kurallar atıldı. Burada sadece yabancı kökenli kelimelerin karşılığını bulmak çabası söz konusu değildi, kelime hazinesinin de önemli ölçüde genişletilmesi gerekiyordu, özellikle çağdaş bilim ve tekniğin ülkeye girmesi yığınla terimi de birlikte getirmişti. Modern çağın bu terimlerinin çoğunun Türkçede karşılığı yoktu. Fakat bu boşluğu gidermek için, Avrupa kökenli kelimeleri olduğu gibi almak yoluna gidilmedi. Yeni uyanan Türk ruhuna, baştan başa bu ruha uygun bir biçim verilmeliydi. Bundan dolayı çok sayıda yeni kelime türetme zorunluydu. Bu amaçla da ya Asya Türklerinin ağızlarına başvuruldu ya da Türkçe köklerin yardımıyla yeni kelimeler yaratıldı.

Bu dil devrimiyle aynı zamanda ve onunla bağlantılı olarak yüksek öğrenim reformu da yapıldı. Şimdiye kadar çok sayıda genç yurt dışında yüksek öğrenim görmüştü; bundan böyle bu gençler kendi ülkelerinde değerli bilim kurumlan bulmalıydılar. Batı ülkelerinde tıpta, teknikte, tanm bilimlerinde ve diğer alanlarda neler yapılmışsa, hepsini kendilerine mal etmek istediler; daha soma Türk bilginleri ve Türk araştıncılanyla aynı şeyleri kendi başlanna devam ettirmeyi amaçlıyorlardı. Başkent Ankara'da 1933 yılında bir tanm ve bir veterinerlik yüksek okulu açıldı. Ülkenin ortasında yükselen bü kurumlar toprağın ve çiftçinin yurdun vazgeçilmez temelleri olduğunu ve olması gerektiğinin bilincindeki, plânlı bir tanm politikasının ülke çapında yönlendirme merkezi halindedirler. İstanbul'da geçmişi İmparator Theodosius'a kadar uzanan eski Darülfünun kapatıldı ve yerini çağdaş bir kurum, İstanbul Üniversitesi aldı. Başlangıç dönemi için yabancı öğretim üyelerinden yararlanıldı, İstanbul'da aralannda dünyaca ünlü bilginlerin de bulunduğu otuzdan fazla Alman profesörü hizmet görürken, bunlann yanmda sadece beş Fransız yer almaktaydı. Daha başka iki üniversitesinin, bir tanesi doğuda olmak üzere kurulması kararlaştınldı. Kuşkusuz bu eğitim kurumlan ilerde, Doğunun uyanan halklannın yeni manevi merkezleri olacaklardır.

Önemli bir yenilik olarak da soyadı yasasını kaydetmeliyiz; yasa 1934 Haziranmda kararlaştınldı ve 2 Ocak 1935'de yürürlüğe girdi. O güne kadar Türkiye'de, bütün Doğuda olduğu gibi, sadece özel adlar kullanılıyordu. 2 Haziran 1936'ya kadar her Türkün, özel adından soma yer alacak, Türkçe kökenli bir aile adı edinmesi istendi. Yasa gereği Mustafa Kemal

de soyadı olarak "Atatürk" adım aldı. Şeref unvanı "Gazi" sessizce bırakıldı ve adı kısaca "Atatürk" oldu.

Yeni Türkiye iç durumunu sağlamlaştırdıktan sonra, dışarıya da yönelerek, coğrafi konumuna göre hakkı olan isteklerde bulunmaya başladı. 1932 Temmuzunda Uluslar Birliği - Cemiyet-i Akvam'a alınması gerçekleşti. Türkiye, İstanbul'la birlikte Trakya köprübaşmm sahibi olarak bir Balkan devleti; Çanakkale Boğazı ve aşağıda İskenderun körfezine kadar uzanan Küçükasya kıyılarıyla da aym zamanda bir Akdeniz devletidir. İran'a ve Arap devletlerine sınır olması, onu Asya'nın ileri karakolu yapmaktadır.

Bu koşullardan çıkan zorunlu sonuç, bağımsız ve iç bünyesi sağlam bir Türkiye'nin, eski dünyanın doğusuna ilişkin bütün sorunlarda etkili biçimde söz sahibi olacağıdır. Türkiye hiçbir sınır ve azınlık sorunu sıkıntısı bulunmayan şimdiki durumumda, ağırlığını elbette çok daha fazla duyurabilecektir; böyle bir durumda bulunmasından da hoşnuttur. Bundan da yine anlaşılıyor ki, Türkiye Dünya Savaşı'nın yarattığı kuvvetler dengesinin yerine oturmasından ve bu durumyla sürdürülmesinden yanadır; mevcut durumun değiştirilmesi doğrultusunda, ister tek tek devletlerin bazı düzeltme istekleri şeklinde olsun, ister büyük devletlerin emperyalist çabaları şeklinde olsun, her türlü devletlerin emperyalist çabalan şeklinde olsun, her türlü girişime karşı olumsuz tavır takınacaktır. Bansın güvnce altına alınmasını ve korunmasını amaçlayan bu hedefe de Ankara bir dizi paktlar yaparak ulaşmak yollarım aramıştır.

Türk dış politikasının temel direğini Sovyet Rusya'yla, daha Kurtuluş Savaşı sırasında yapılmış bulunan dostluk pak-

tı oluşturmaktadır. Lausanne barışının Boğazlara ilişkin maddelerinin neden olduğu cinsten dargınlıklara rağmen, Osmanlı İmparatorluğumun eski geleneksel düşmanıyla yapılmış bu pakt, yalnızca sürdürülmekle kalmamış, yeniden daha da güçlendirilmiştir. Bunun bir belirtisi Ekim 193 3'de Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu kuruluş yıldönümünü kutlama törenine, General Voroşilov başkanlığında Rus ordusundan bir subay grubunun katılmasında görülmüştür. Son zamanlarda Türkiye, Lausanne antlaşmasının Boğazlar bölesinin silâhlarda anndınlmasma ilişkin kısıtlamasını kaldırmak için Cenevre'de çaba harcamaktaydı. Bu konuda daha önce aynı antlaşmayı protesto etmiş bulunan Moskova tarafından etkili biçimde destekleniyor. Çünkü Rusya, Karadeniz'de en büyük deniz gücüne sahip ülke sıfatıyla, Türkiye'nin gerektiğinde Boğazları gerçekten kapatabilecek durumda bulunduğundan emin olmak zorundadır. Rus ordu heyetinin ziyaretinden hemne soma Rusya Türkiye'ye 8 milyon dolar faizsiz borç vermiştir. Bu borcun bir kısmını Türkiye'nin 1934'de saptadığı beş yıllık plân gereği kuracağı endüstrisi için gerekli makineler oluşturuyordu. (Burada silâh ve cephane fabrikalarından başka, tekstil, şeker fabrikalarının kurulması ve doğal kaynakların işletilmesi amaçlanmaktaydı).

Bu şekilde arkasını güvene altına alması sayesindedir ki Türkiye Balkanlar'da aktif bir politika yürütebilmiştir. Bu da dünün düşmanı Yunanistan'a yakınlaşmakla başladı. İlkin siyasal ilişkilerde havayı sürekli bozabilecek bir sorun, azınlıklar sorunu yepyeni bir yöntemle çözümlendi. Her iki taraf ta Lausanne Antlaşması'nca bir halk değiş-tokuşuyla yükümlü kılınmıştı. Böylece yaklaşık 2 milyon insan yurtlarını değiştirdiler. Kari Strupp bunu "Devletlerarası anlaşmay-

la gerçekleştirilmiş bir uluslar göçü" diye tanımlar (*), tarihte tek örnektir.

Bu sorun önemli bir sürtüşme olmaksızın çözümlendikten soma, 1920 Ekim'inde İtalya'nın da katılmasıyla Yunanistan ile Türkiye arasında bir saldırmazlık antlaşması, arkasında 1933 'de Ankara Paktı adıyla sıkı bir dostluk paktı yapıldı; bunda her iki taraf sınırlarını genişletmemek konusunda birbirlerine garanti vermekteydi. İtalya bu paktın bir ölçüde koruyucusu olarak, Doğu Akdeniz'deki yerini güçlendirmeyi düşünmüşse de, hayal kırıklığına uğradığım gördü. Kemal Atatürk bir başka yol tatta. Yugoslavya ve Romanya'yla da, tıpkı Yunanistan'la yaptığı gibi, dostluk paktları imzaladı. Bunlar onun asıl hedefinin, bütün Balkan devletlerini bir birlik durumuna getirmek hedefinin gerçekleştirilmesi yolunda atılmış ilk adımlardı. Burada yönlendirici düşünce, büyük güçlerin dümen suyundan sıyrılmak ve bir araya gelmek suretiyle her türlü yabancı ve ortaklaşa çıkarlara aykırı etkilere karşı savunmayı sağlayacak bir büyük güç oluştamaktı. Bu nitelikte bir Balkan Paktı 1934 ilkbaharında gerçekleşti, fakat sadece Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye arasında. Yıllardan beri Türkiye ile Bulgaristan arasında bir dostluk antlaşması olmasına rağmen, Bulgaristan bu pakta girmedi. İtalya'nın etkisi altında bulunan Arnavutluk da dışarda kaldı. Mevcut anlaşmazlıkların bu yolla giderilmesinin ve dış güçlerin vesayetinin "Balkan Balkanlılarındır" ilkesine göre, gerçekten bertaraf edilmesinin başanlıp başarılamayacağı, gelecek zaman sorunudur.

(*) Karlp Strupp, Die Beziehungen zwischen Griechenland und der Türkie von 1820-1930, Breslau 1932.

Türkiye'nin Avrupa ile Asya arasındaki yeri, İran şahının Ankara'yı ziyaretinde bir kere daha belirginleşti. Yeni bir hanedan kurmuş olan bu hükümdar, ilk kez ülkesinden dışarı çıkmaktaydı; bu ziyaretle kuşkusuz Türkiye'nin yeniden kuruluşu hakkında duyduklarını bir defa da gözüyle görmeyi amaçlıyordu. Atatürk onu "sadık dostum ve kardeşim" diye selâmladı. Bu karşılaşma mevcut dostluk antlaşmasının güçlendirilmesiyle sonuçlandı. Özellikle İran için Tebriz'den, Türkiye topraklan üzerinden Trabzon'a uzanacak, bir demiryolu ya da otoyolu bağlantısıyla Karadeniz'de doğrudan bir çıkış kapısı sağlanması önemliydi. İran'dan başka Afganistan'la da ayn bir antlaşma yapıldı. Türkiye'nin etkisi bu şekilde Orta Asya'ya kadar uzamış bulunuyordu. Bu bağlaşmalarla, Yakın ve Ortadoğu'da tüm yeni güç gruplaşmalarına vanlıp varılmayacağını, daha sonraki gelişmeler gösterecektir.

Bugün Batıdan daha çok Doğuda her şey kaynaşma, her şey hareket halindedir. Fakat sağlam bir çekirdek, bir kristalleşme merkezi de belirmiştir: Asya ile Avrupa'nın temas ettiği noktada, ağırlığını her geçen gün biraz daha fazla duyuran yeni modem, büyük güçtür bu. Bu yeni Türkiye, Kemal Atatürk'ün yarattığı bir eserdir. Ülkenin içindeki ve dışındaki bütün direnişlere rağmen, kendi karargâhmdaki bütün başkaldırmalara ve karamsar feryatlara rağmen, eski büyük güçlerin önünde pes etmeden ve uzlaşmacıların miskin rotasına sapmak zorunda kalmaksızın düşüncelerini gerçekleştirmiştir. Bütün bunlarda, hep bir devlet adamının gerçek büyüklüğünü gösterdi. Kısa sürede efsanelerle kuşatılmış Kemal Atatürk'ün resimleri, bugün, Nil boylannda, Fırat ve Dicle kıyılannda, Amu Derya ve Sir Derya vadilerinde yaşayan insanlann kulübelerinde, geleceğin bir umudu ve bir simgesi olarak asılı durmaktadır.

Burada özellikle bir noktayı vurgulayalım: Türkiye, Batı kurumlanmn çoğunu kabul etmesinden soma, almış olduğu bugünkü görünümü içinde, hiç de Avrupa'mın kötü bir kopyası, basit bir taklidi değildir. Bu kurumlarm çoktan milletlerarası bir karakter kazanmış oldukları göze çarpmaktadır. Günümüzde hiçbir halk için, kendi özelliklerine göre gelişmesini gerçekleştirmesine engel yoktur. Bu olgu, Japonya için ve Ibn Su'ud'un Arabistan'ı için geçerli olduğu gibi, en çok da Türkiye için geçerlidir. Bu ülkede halkın ruhu, en eski geleneklerine yeniden bağlanmasıyla saf Türktür, öte yandan yeni devletin biçimlenişi, kurucusunun yarattığı şekliyle, eski Avrupa'yı çoktan aşmış, 20. yüzyılın gelecek günlerini işaret etmektedir.

16. SON

Türkiye Currmuriyeti'nin yaratacısma ancak pek kısa bir ömür nasip oldu. Yazgısı Kemal Atatürk'ü, doğan güneşle aydınlanan, yeni bir devrin eşiğine kadar götürdü o kadar. Ancak yine de bütün Avrupa-Asya kıtasının nasıl kaynaştığım; yeni güçlerin, yeni düşüncelerin, sendeleyen eskiye karşı nasıl saldırdığım ve uzun zamandır saklı duran akıntıların korkunç bir hızla nasıl su yüzüne çıktığını gördü. Fakat bu birden bastıran çağlarda ve sellerde, bu tehlikeler ve kasırgalarla doul geçiş döneminde, tam da güçlü ve güvenilir bir ele gereksinme duyulduğu sırada, halkını yönetmek ve Türkiye'yi gelecekteki yeni dünya düzeni içine yerleştirmek nasip olmadı ona.

Fakat bir şeyi biliyordu Atatürk: Onun tararından yaratılmış olan eser, gelecek bütün fırtınalara bütün sarsıntılara rağmen, yine de devam edecekti; yeter ki yetişen kuşaklar bu eseri omuzlasınlar. Bundan dolayı gençliğin eğitimi ve yetiştirilmesi sorunu, son nefesine kadar onun en ivedi tasası olmuştur. Ölçüleri büyük tutulan yeni okullar ve eğitim kurumları kuruldu ya da var olanlar genişletildi; buraları olanaklar oranında en iyi öğretim kadrolarının hizmet gördüğü ve çağdaş ilkelere göre yönetilen kuruluşlardır. Atatürk çoğu kez en k\iç\ik köylere kadar wz.atvarı y\xrt gezilerinde, eğitimin en

doğru, en verimli yatırım olduğu kanısı daha da güçlenmişti; çabalarını hep bu yönde yoğunlaştırdı ve eksiklik bulduğu noktalarda etkin önlemlere başvurdu. Kullanılan ya da çocuklara öeğretilen dilin, alman bütün önlemlere ve kararlara rağmen, hâlâ Osmanlı döneminden kalma, eski yabancı ortamda dolanıp durduğunu saptayınca, Osmanlı-Türkçe küçük bir cep sözülğünden binlerce bastırttı. Bu sözlükte Arapça, Farsça ya da Avrupa kökenli kelimeler an Türkçe kelimelerle karşılanmıştı. Bu kitapçık bütün memurlann ve diğer görevlilerin ellerine verildi; bundan böyle mekruh sayılan yabancı kelimelerden birini kullananın vay haline...

Gençliğin, daha doğrusu bütün halkın böyle sistemli ve bilinçli eğitimini, "Türklerin Babası" en önemli görevi olarak görüyordu; bu eğitim sadece bilgi ve beceri plânında kalmadı, daha yüksek nitelikte kültür alanlarına da ulaştı. Atatürk'ün ülkesi İriiltürel basanlarda başka milletlerden geri kalamazdı, kalmamalmıydı. Fakat ilkin kaçınılmaz olan Avrupa örneklerinden geçildikten soma, kültür alanında halkın kendi öz anlatım biçimlerine ulaşabilmesi için, her şeye bir ölçüde en baştan başlamak gerekiyordu; bu da plânlı bir devlet güdümünü zorunlu kılmaktaydı. Bu amaçla Atatürk bir merkezi kültür enstitüsü kurdu. O güne kadar bu işlerle uğraşmış bütün özel dernekleri buraya bağladı. Enstitü birçok bölümlere aynlmıştı; plastik sanatlar, edebiyat, müzik tiyatro, dans bölümlerinin yanı sıra tarih ve arkeoloji bölümleri de vardı. Onun amacı bilimlere ve sanatlara, bir eşgüdüm anlayışı içinde yön vermek, onlan geliştirmek, böylece başlıbaşma bir kültür yaratmaktı.

Bu gerçek Türklüğün, bir zamanlar varolmuş bulunan eski pislikten annarak, hiçbir engelle karşılaşmadan bir büyümeye, bir açılışa götürülebilmesi için de Osmanlı geçmiş-

le ilişkiler bıçak gibi kesilmişti. Hilâfetin kaldırılmasından Lâtin yazısının alınmasına kadar Atatürk soğukkanlı bir mantıklılıkla, dindarca duygulan ve kutsal gelenekleri umursamayarak, devleti Islami töreden ayırmış ve onu dinle içice kaynaşmış halinden kurtarmıştı. Şimdi de yine o dönemden kalıp da varlığım sürdüren son bağlan kopanyordu. Müslümanlann cuması yerine pazar gününü hafta tatili yaptı; öte yandan Peygamberin doğum gününü, devletin resmi bayramı olmaktan çıkardı.

Türk sayılmayan geçmiş, yerinde kalmalı ve unutulmalıydı; özbenliğinin bilincine ermiş halk, bakışlanm yalnızca geleceğe çevirmeliydi. Bu gelecek yeterince umut verici de görünüyordu. Genç Cumhuriyet ağır, fakat sürekli bir yükseliş içindeydi. Bunun simgesi, Atatürk'ün çorak bir bozkınn ortasında, sihirli değneğiyle dokunmuş gibi yarattığı, yeni başkent Ankara'dır. On yıl önce uykulu bir küçük taşra kasabası iken, şimdi 150 bin nüfuslu bir büyük kenttir. Almanlann yaptığı plâna göre, geniş asfalt bulvarlan, gösterişli yapılan, yeşillikler içine gömülü mahalleleri, parklan ve spor stadyumlanyla gerçekten amaçlanmış olana uygun ve geniş kapsamlı kurulmuştur. Yeni devletin beyni ve kalbidir, övünç kaynağıdır.

Genellikle nüfus da yıldan yıla artan bir tempoyla çoğalmaktadır. Fakat bu artış henüz, Küçükasya'nm âdeta uçsuz bucaksız topraklannı doldurabilmekten çok uzaktadır. 1935 yılında, o zamanki Almanya'dan beşte bir oranında daha büyük olan Türkiye'de sadece 17.3 milyon insan yaşamaktaydı. O halde daha milyonlarca insana yetecek kadar yer var demektir. Şimdiden bu milyonlar için hazırlık yapılıyor. Atatürk'ün bütün plânlan ve gerçekleştirdiği her şey, böyle çok nüfuslu bir geleceğe göreydi. insandan yana fakir ülkenin is-

kânı ve üretken duruma getirilmesi için engeller ve zorluklar büyüktü. Küçükasya'nm bazı kısımları çoğu kez aşılması güç, sarp dağlar ya da alabildiğine uzanan çorak bölgelerle birbirinden ayrılmış haldedir, kimi yerde İspanya'nın iç kesimlerini andırır. Pek az olan anayollar dışında aralarında bağlantı ya hiç yoktur ya da yüzyıllardan beri insanlarla hayvanların kullandığı kervan yollarıyla sınırlıdır. Bundan dolayı ulaşımı sağlamak amacıyla büyük ölçüde karayolu yapımı çalışmalarına girilmiştir. Demiryolu yapımı da aralıksız sürdürülmüş ve toplam uzunluğu iki katma çıkarılmıştır. Demiryolunun ne kadar büyük uzaklıklara döşendiği, kimi zaman zorunlu olarak nasıl yüksek dağ kütlelerinin aşıldığı ve bütün bunların, Atatürk'ün buyruğunda hemen tümüyle yurt olanakları ve yerli teknikle yapıldığı göz önüne alınırsa, ne derece olağanüstü bir iş başarıldığı anlaşılır. Demiryoları yalnızca ücra ve yüzyıllardan beri ihmal edilmiş doğu bölgesine götürülmedi, ayrıca ülke içindeki büyük tüketim merkezlerinin deniz iskeleleriyle, kömür havzalanyla, maden ocaklarıyla ve tarımsal üretim bölgeleriyle de bağlantısı sağlandı. Jeolojik bakımdan henüz dingin duruma gelmemiş bu ülkede, şiddetli depremlere de katlanmak gerekiyordu. Nice çabalarla meydana getirilmiş şeylerin ansızın bir depremle tekrar yok olmasıyla ya da -yakınlarda Erzurum'da görüldüğü gibibütün bir kentin harabeye dönüşmesiyle karşılaşılabiliyordu.

Türkiye her şeyden önce bir tarım ülkesidir ve olmakta da devam etmelidir. Yeni devletin bu en önemli yaşama ilkesini, Atatürk hep göz önünde bulundurmuş, dolayısıyla da ilk zamanlar bütün dikkatini tarım ekonomisinin geliştirilmesi davasına yöneltmişti. Fakat yurt savunması ve halkın refah düzeyinin yükseltilmesi açısından ülkede bir sanayi kurulma-

sının da zorunlu olduğu kanısındaydı. "Sanayi uygarlığın ilk koşuludur" diyordu her zaman.

Başlangıçta yerli bir sanayinin yaratılmasının, yerli özel girişime bırakılabileceğini sanıyordu. Devlet bu alanda sadece ulaşım yollarının yapımı ya da düzeltilmesi, çeşitli kolaylıklar ve yardımlar sağlanması gibi işlerle, dolaylı yoldan bir desteklemeyle yetinmeliydi. Fakat çok geçmeden bu yolun amaca ulaştırmayacağı görüldü. Özel girişim başaramıyordu bunu. Sermayesi güçlü bir orta sınıf yoktu, ayrıca deneyimli ve bilgili bir girişimci zümresi de yoktu. Türkler yüzyıllardan beri hep savaşçı, çiftçi ve memur olmuşlardı. Sayıca pek az sanayi işletmeleri Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler tarafından işletilmişti ya da yabancı şirketlerin elindeydi. Böylesi kazanç getiren işlerle Türkler hiç uğraşmamışlardı. Bundan dolayı da her türlü teknik ve ticari bilgiden yoksundular.

Böylece bu görevi devletin üstlenmesi zorunluluğu doğdu. Gerekli paranın sağlanması için iki devlet kurumu oluşturuldu: Sanayi yatırımları için Sümerbank ve yeraltı servetinin işletilmesi için Etibank. Uzun vadeli plânlar yapılıp, soma da sanayinin kurulmasına girişildi. Böylece kısa zamanda -burada sadece önemlilerini sayarsak- Alpullu, Eskişehir, Turhal, Uşak şeker fabrikaları; İstanbul, Kayseri, Nazilli, Ereğli, Malatya ve Bursa tekstil fabrikaları; Gemlik'te bir yapay ipek fabrikası; İzmit'te selüloz ve kâğıt fabrikaları; İstanbul'da bir cam fabrikası, İsparta'da gülyağı fabrikası, Keçiborlu'da bir kükürt fabrikası, Sivas'ta bir çimento fabrikası, Erzurum'da pamuk ipliği fabrikası, Zonguldak'ta sömikok fabrikası, Karadeniz kıyısında kömür ocakları ve özellikle de Karabük'de büyük demir-çelik fabrikası ortaya çıkıverdi. Daha birçok girişim gerçekleşmek üzeredir ya da plânlanmıştır. Kütahya

sutkostik, asit sülfirik, süperfosfat fabrikalanyla bir kimya sanayii merkezi olacak, büyük bir elektrik enerji santralıyla beslenecek ve linyitten yapay benzin üreten bir fabrikayla bağlantısı bulunacaktır. Bunlara Ankara ve Kırıkkale silah fabrikaları, Kayseri ve Eskişehir uçak fabrikaları, Gölcük tersanesiyle yerli savaş sanayiinin yaratılmasını katabiliriz.

Hemen tümüyle devletin hamleleriyle yaratılmış genç Türk sanayii, çok belirgin bir devletçiliğin simgesi halindedir. Devlet girişimcidir, fabrikalar onun malıdır ve bunları denetimindeki yönetim organları aracılığıyla yine kendisi işletmektedir.

Atatürk'ün hedefi, Türkiye'yi yabancı ülkelere bağımsızlıktan kurtarıp, ona başta askeri donatım olmak üzere, elden geldiğince en geniş ölçüde ekonomik bağımsızlığını kazandırmaktı.

***

1935 yılında sanayi gelişmesi tam anlamıyla yolunda ilerlemekteydi. Genç devletin yükselen gücünü ve yolundan şaşmayan azmini gösteren belirgin bir işaretti bu. Bütün gerçekliklere uyanık bir hesaplılık içinde yaklaşan devlet başkanının, güvenilir olduğu kadar da akıllı yönetimi altında Türkiye, iç bünyesi bakımından sapasağlam ayaktaydı. Dışardaki saygınlığı da sürekli artıyordu. Bir yığın devlet ve yarıdevlete bölünmüş ve büyük güçlerin hâlâ ateşli çekişmelerine neden olan, iki kıtanın çatıştığı bölgede, ağırlığı gittikçe artan oranda bir çeşit yönlendirici yer almaktaydı. Atatürk bu seçkin yeri kesin biçimde almayı haklı olarak istiyordu. Türkiye'nin sapasağlam iç düzeninden ve tekvücut halindeki birliğinden dolayı buna hakkı vardı; Avrupa ile Asya'nın eşiğindeki jeopolitik konumundan dolayı buna hakkı vardı ve çünkü Yakındoğu devletleri içinde savaş deneyimi bulunan, eği-

tim ve donatımı iyi bir orduya sahip tek ülkeydi. Fakat Atatürk hiçbir zaman kendi gücüne fazla güvenerek ya da katı gerçekleri görmezlikten gelerek, dikkatsiz adımlar atmaya veya tek yanlı olarak emperyalist güçlerden birine bağlanmak gafletine kapılmaya kalkışmadı. Ülkesi için yaran, her defasında elde edebileceği kadanyla aradı ve sağladı.

Bu sırada dış politikasının temel ilkelerinden biri, Batılı galip devletlere karşı yaptığı Kurtuluş Savaşımda kendisine yardım etmiş tek ülke olan, büyük Rus devletiyle iyi komşuluk ilişkilerinin mutlaka sürdürülmesiydi. Bismarck'la konuşmak için, Moskova'ya uzanan telgraf teli asla kopanlamazdı. Böylece aynı 1935 yılında Sovyet Rusya'yla dostluk ve saldırmazlık paktı on yıl için daha uzatıldı.

Almanya'yla yakın ekonomik ilişkileri içindeydi. Almanya doğal bir ticaret ortağıydı; Türkiye'den ülkenin ürünlerini alıyor, buna karşılık mamul maddeler, özellikle de makineler ve aygıtlar veriyordu; böylece yerli kimya sanayiinin kurulmasında geniş çapta yardımcı olmaktaydı. Son yıllarda Almanya, Türkiye'nin ticaretinde en üst sırayı almış durumdaydı; Türkiye'nin dış satımının yaklaşık yüzde ellisi buraya olduğu gibi, dışalımın yaklaşık bir o kadan da yine burdan olmaktaydı. Buna karşılık İngiltere, aynı dönemde Türkiye'nin dış alımında yaklaşık yüzde on bir, dış satımında yüzde üç ile altı oranında bir yer tutmaktaydı. Almanya'yla ticaret ilişkilerinde sadece bir mal değiş-tokuşu vardı; borç yemek ya da sermaye yatırımında bulunmak söz konusu değildi. Almanya'nın bu üstün durumuna rağmen, Atatürk bunda Türkiye'nin siyasal ya da ekonomik bağımsızlığını tehdit eden - kendinden sonra gelenlerin gördüğü gibi- herhangi bir tehlike görmüyordu. Almanya'nın ülkesine art niyeti olmayan bir

dostlukla davrandığını bilmekteydi. Bunun içindir ki, halkının bilimlerde ve loıltür alanında olsun, teknik ve sanayide olsun eğitimi ve öğretimi için öncelikle Alman öğretim gücünü kazanmayı özellikle arzu etmiştir.

Eğer Atatürk iktidarının son yıllarında, yakın ve daha uzak komşularıyla bir dizi antlaşma yapmışsa, bunda ikili bir amaç gütmüştür. İlkin henüz genç ve kuruluş halinde bulunan cumhuriyetin barışa ihtiyacı vardı; bunu garantilemek ve Türkiye'yi kuşatan fazla bölünmüş, üstelik bir türlü huzura kavuşmamış bölgede zorbaca çıkışları önlemek onun önde gelen amacıydı. Buradan yola çıkarak daha uzak bir hedefe yöneldi. Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun neden yıkıldığını ve kısmen onun mirasçısı olmuş devletlerin de neden rahatsızlık çektiğini çok iyi biliyordu. Emperyalist büyük güçlerle bulaşmış bir hastalıktı bu; onların kendi çıkarları veya egemenlik uğruna, Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bu bölgede sürekli bir birlik-düzenliğin kurulmasım istemeyişlerinden kaynaklanıyordu. Atatürk böyle yalnız başına kalmış, çoğunlukla da devlet oluşumları zayıf ülkelerle yakın işbirliği yapmakla, bu yabancı etkileri, büsbütün önlemese bile, azaltmak istedi.

O günlerde Doğu Akdeniz'in en güçlü ve iç bünyesi en sağlam devleti olan Türkiye, 1934'ten beri Uluslar Birliği'nde bir danışmanlık yeri de işgal ediyordu. Fakat Avrupa krizinin başlamasından kısa süre önceki bu dönemde oynadığı önemli rolü, öncelikle Atatürk'ün dünyanın her yamnda eriştiği yüksek saygınlığa borçluydu. Onun dışişleri bakam, girgin ve konuşkan Rüştü Aras'ın hemen sürekli yollardaydı, bir başkentten öbür başkente gidiyor, Cenevre'de yandaşlar kazanmaya ve devlet başkanının isteklerini gerçekleştirmeye çalışıyordu.

Avrupa yakasında gerçekleştirilen iş, daha önce değindi-

ğimiz, Balkan Birliği oldu. Birlik "Balkanlar Balkan milletlerinindir" sloganıyla ayakta duruyordu, fakat daha çok bir idealdi bu. Neuilly barış diktesiyle felce uğramış Bulgaristan bu birliğe giremedi, aynı şekilde Tiran Sözleşmesi'yle İtalya'ya sıkıca bağlanmış bulunan Arnavutluk da katılamadı. Ancak boşlukta sallanan sorunlar çözümlenmeden kalmıştı. Ancak Atatürk yine de ilgili tarafların iyi niyetiyle, barışçıl yoldan değişiklikler yapabileceği, böylece de zıtlıkların giderilebileceğini umut ediyordu. Bu yolda atılmış bir adım, daha soma imzalanmış bulunan Selanik antlaşmasıdır; bunda Neuilly barışının askeri kısıtlamalarından Bulgaristan lehine vazgeçilmişti, hem de bu karar Uluslar Birliği'ne danışılmadan alınmıştı. Tıpkı bu kusurlu (şimdiye kadar öğrenilmemiş gizli maddeleri bulunan) Balkan Birliği'nde amaçladığı gibi, Atatürk'ün başlıca hedefi pakt ortaklarını toprak bütünlüklerinde herhangi bir değişikliğe uğramaktan korumak olmuştur. Özellikle de de bu yüzden kendisi gibi statükonun korunmasını isteyen, burdan hareketle anlaşmazlıkların sürüp gitmesini ve böylece etkileme olanağını elden kaçırmamayı amaçlayan Britanya ve Fransa'nın çıkarcı politikasına yardımcı olmuştur. Büyük devletlerin ördüğü ağdan sıyrılmak, Atatürk'ün arzuladığı gibi öyle kolay değildi. Nitekim kesin karar anında Balkan Birliği de sınavı başaramamıştır.

Asya yakasında da Atatürk benzer karakterde bir birliği amaçladı. İran şahı bu yoldan ona yakınlaştı. Şahın Ankara'yı ziyaretinden sonra ilkin Türkiye ile İran bir bağlaşma yaptılar. Bundan bütün Önasya'yı kapsayan bir birlik geliştirilecekti. Afganistan, Tahran aracılığıyla kolayca birliğe girmeye razı , edildi. Fakat daha ilk Arap devletinde, Irak'da güçlükler baş-gösterdi. Resmen bağımsız olmasına rağmen, yine de İngilte-

re'nin denetiminde bulunan, Dicle-Fırat kıyılanndaki bu ülkenin, komşusu İran'la sınır anlaşmazlıkları vardı. Önceleri bunlar giderilemedi. İngiltere'de bu Önasya devletler birliği konusunda pek istekli görünmüyordu. 1935 güzünde Türkiye, İran, Afganistan ve Irak arasında dörtlü bir pakt, ancak taslak halinde gerçekleştirilebildi. Paktın imzalanıp yürürlüğe girebilmesi, dünya durumunda temelden değişikliklerin meydana gelmesi üzerine, ancak iki yıl soma, Tahran'da bir sarayda, Saadabad'da oldu. Ne var ki bu Önasya birliği yarım durumda kaldı. Bütün umutların aksine, en önemli Arap devleti Ibn Suud'un krallığı bundan uzak durdu, Mısır'da aynı tutumu izledi. Birlik yine de dıştaki bir büyük devletin dümen suyuna girdi, başlangıçtaki amacma aykırı olarak İngiltere'nin çıkarlarına hizmet etti.

Gecikmiş imzalanışıyla Saadabad Paktı, Avrupa'da 1935 yıllarında başlayan büyük değişikliklerin kendim gösterdiği zamanm ürünüdür. Almanya Versailles diktesinin ezici zincirlerinden kurtulmuş ve silâhlanma hakkım kazanmıştı. Bundan birkaç ay soma İtalya'nın Habeşistan seferi başladı, ingiltere bunu önlemek istedi ve Uluslar Birliği'ni harekete geçirdi.

Bu ilk Avrupa bunalımında Atatürk'ün torunumu iki görüş belirledi. Birincisi İtalya'ya karşı doğal bir aykırı durumun bulunuşuydu. Çünkü Küçükasya'mn hemen önünde yer alan Dodekanes adalarıyla (Oniki Adalar), üzerinde güçlü hava ve deniz üsleri bulunan, böylece Türkiye'ye çevrilmiş bir tabancayı andıran Rodos adası İtalya'nındı. Ayrıca İtalya Arnavutluk'a gittikçe daha çok yerleşmekte, böylece Balkanlar'da da etkinlik kazanmaktayadı. İtalya'nın Doğu Akdeniz bölgesinde daha fazla toprak kazanmasını Türkiye hoş karşılayamazdı. Öte yandan İngiltere o günlerde yine herkesten üstün, şimdiye kadar hiç yenilmemiş büyük güçtü. İtalya'da

elbette haddini bildirdi ye sonra Londra'nın yardımıyla belki Oniki Adaları geri almak umudu da vardı.

Türkiye bundan dolayı Cenevre'de, İtalya'ya karşı alman baskılı önlem kararma katıldı. Soma da Londra'nın bir sorusu üzerine, bir İtalyan saldırısı durumunda İngiliz donanmasını desteklemeye hazır olduğunu bildirdi. Ne var ki böyle bir çatışma durumu ortaya çıkmadı. İngiltere sorunu büyütmeyi göze alamadı, İtalya'yla silâhlı bir çatışmadan kaçındı ve böylece de sonunda Habeşistan'ın Roma İmparatorluğu'na katılmasına ses çıkarmamak zorunda kaldı.

İtalya'nın Afrika-Önasya gerilim bölgesinde yeni kazandığı güçlü durumun, Türkiye ile İngiltere arasında daha fazla bir yakınlaşma sonucunu doğurması doğaldı, özellikle Londra' mn şimdi pek istekli göründüğü bir yakınlaşma olmuşta bu. Fakat Atatürk kendisine böyle fazla istekli biçimde gösterilmiş yakınlıktan, ülkesinin çıkan için ustalıkla yararlanmayı bildi. İngiliz yakınlaşmasını değerlendirmeyi ilkin Boğazlar sorununda başardı. 1923 yılında imzalanan Lausanne Banşı genç, milli Türk Cumhuriyeti'ne çetin mücadelelerden soma bağımsızlık getirmişti, ancak yürek yakan bir kısıtlama da yanı sıra gelişti. İngiltere'nin ısranyla Avrupa ile Asya arasındaki bu önemli geçiş yollan, İstanbul ve Çanakkale boğazlan üzerinde egemenlik haklan Türkiye'den esirgenmişti. Boğazlar uluslararası bir kontrol altma alınmış, iki yakasındaki topraklar da yarayı kapatmanın artık zamanı geldiğini gördü. Zaten Lausanne Antlaşması'm Boğazlar sorununun bir çözümü olarak görmediğini defalarca vurgulamıştı. Aynı şekilde askerden anndınlmış bir yer olan Ren bölgesine, 1936 Martında Alman ordusunun yeniden girmeye hak kazanması, kesin atılımını yapması için ona elverişli fırsatı verdi. Dışişleri bakanının aracılığıyla

Atatürk, Türkiye'nin Boğazlar statüsünde bir düzeltme yapılmasını zorunlu gördüğünü duyurdu. Çanakkale Boğazı'ndan serbestçe geçilmesini, kendisi için hayati bir sorun sayan Rusya bu isteği hemen destekledi. İngiltere yan çizemedi, çünkü Akdeniz'de güç dengesinin değişmesi önlenemeyince, Türkiye onun emperyalistçe kuşatma oyununun satranç tahtasında, sonucu etkileyebilecek bir figür durumuna gelmişti,

Atatürk'ün istekleri kabul edildi ve İtalya-Habeşistan savaşının sona ermesinden kısa süre soma, 1936 Haziran'ında, Montreux'da Boğazlar konferansı toplandı. Bir süre tartışıldı ve pazarlık edildi. Britanya hükümeti Karadeniz'in anahtarını büsbütün elden kaçırmak istemiyordu ve hiç değilse belirli ölçüde bir milletlerarası kontrolün Boğazlar'da devam etmesini sağlamaya çalıştı, fakat başaramadı. Sonunda 20 Temmuz'da, yeni Boğazlar antlaşması imzaladı. (Konferansa katılmayan İtalya Mayıs 1938'de bu antlaşmayı kabul etti) Türkiye o güne kadar askerden anndınlış durumdaki bölge üzerinde tam egemenlik hakkım kazandı, artık buraları tahkim edebilirdi. Barış zamanında Boğazlar'dan ticaret gemilerinin ve -belli koşullar altında- savaş gemilerinin geçmesi ilke olarak serbest bırakılmıştı. Aynı serbestlik bir savaş durumunda, eğer Türkiye savaşa katümamışsa yine geçerliydi. Ancak Uluslar Birliği için bir yardım söz konusu olması ya da saldırıya uğramış ve bir dayanışma paktı gereğince Türkiye'nin imdadına koşmakla yükümlü bulunduğu bir devlet için yardım halleri dışında, savaş yapan tarafların savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişi yasaklanıyordu. Eğer Türkiye'nin kendisi savaş yapan taraflardan birisiyse, ya da kendisini yakan bir savaş tehlikesinin tehdidi altoda hissediyorsa, bu durumda savaş gemilerinin geçişi tümüyle Türk hükümetinin takdirine bırakılıyordu. Bu şe-

kilde Türkiye fiilen Boğazlar'a egemen olmaktaydı. Sovyetler Birliği için yeni çözüm biçimi, o zamana kadarki duruma oranla çok daha önemli avantajlar sağlıyordu. Nitekim antlaşmayı herkesten önce onaylamak için koşan da o oldu.

Montreux Antlaşması Türkiye'de tabii büyük coşkuyla kutlandı. Daha antlaşmanın imzalandığı gece ilk Türk birlikleri, halkın alkışlan arasmda, bunca kanla sulanmış Çanakkale Boğazı bölgesine girmiş bulunuyordu.

Gerçekten de Türkiye'nin kazancı büyüktü. Ancak şimdi tüm ülke çapında egemenliğini elde etmekteydi. Gerçi İngiltere -herhalde pek de gönülden istemeyerek- Boğazlar üzerindeki kontroldan vazgeçmişti, fakat Ankara'yı politikasmın güvenilir destek noktası olarak hesapladığından, bu işi fazla pahalıya mal olmuş saymıyordu. Bu nokta Londra tarafından açıkça vurgulanmıştı. Dışişleri Bakanı Eden, avam kamarasında: "Montreux Antlaşması'yla, diyordu, Türkiye'yle mevcut yakın işbirliği ve dostlukta yeni bir devreye girilmiştir." Nitekim aynı yıl Kral Eduard VHI. İstanbul'a bir ziyaret yaptı ve orda Türkiye devlet başkanı tarafından parlak şekilde kabul edildi.

İngiltere'yle bu taze dostluk, çok geçmeden başka meyvalarmı da verdi. 1936 gününde Fransa, manda bölgesi Suriye'yle olan ilişkilerini değişik bir temele otartmak istedi. Paris'te bir ittifak antlaşması taslağı hazırlandı. Buna göre Suriye, manda bölgesinden çıkanlıyor (Lübnan kıyı şeridi bunun dışında kalmaktaydı), kendisinden aynlmış bölgelerle tekrar birleştiriliyor ve bu yeni devlet Uluslar Birliği'ne alınmasıyla bağımsızlığına kavuşuyordu. Antlaşma Şam Parlamentosu tarafından onaylanmasından sonra, ilk üç yıl içinde yürürlüğe girecekti. Daha önce Suriye'nin kuzeybatı kesiminde İskenderun Sancağı adıyla aynbir özerk yönetim ku-

rulmuştu; burada çok sayıda Türk oturduğudnan, böyle bir ayncalıklı düzenlemeyle onların korunması güvence altına alınmıştı. Paris Antlaşması taslağı İskenderun Sancağı'ndaki bu ayrıcalıklı durumun kaldırılmasını ve burasının doğrudan Suriye devletine katılmasını öngörüyordu.

Türk hükümeti buna karşı çıktı. Atatürk öteden beri ülkesinin milli sınırı olarak, İskenderun'un bir parça güneyinden Akdeniz'e dökülen Asi ırmağının güneyini göstermişti. Burası da Dünya Savaşı sonlarında Osmanlı Ordusu Atatürk'ün komutasında düşmanı durduğu hattı oluşturuyordu. Fakat kesin sınır belirlemesi sırasında İskenderun bölgesi Fransız mandası Suriye'de kalmıştı. Şimdi eski isteğin yeniden ortaya atılması gereken an gelmiş gibi görünüyordu.

Bu amaçla Türkiye hükümeti Ekim 1936'da Fransa'ya bir nota verdi. Bunda eğer Suriye bağımsız oluyorsa. Türk halkının korunması için siyasal güvence sağlamak amacıyla "İskenderun Sancağı'mn da tam özgür ve bağımsız bir rejime kavuşturulması" isteniyordu. Bunun anlamı açıktı: Eğer Sancak yeni Suriye devletine katılmaz da, bağımsız durumda kalırsa, o zaman burayı er veya geç Türkiye'ye katmanın yolu kolayca bulunabilirdi.

Elbette ki Arap Suriye, tam bağımsızlığını kazanacağı sırada İskenderun limanıyla birlikte böylesine önemli bir bölgeyi kaybetmesi demek olan bu isteğe şiddetle karşı çıktı.

Fransa da başlangıçta Türkiye'nin isteğini uygun karşılamayı düşünmedi ve Suriye'nin manda karakterini kendisine siper etti. Atatürk 1936 Kasımı'nda meclisin yeni yasama döneminin başlaması dolayısıyla verdiği söylevde, İskenderun ve Antakya bölgesi üzerindeki isteklerini kesin bir dille ve Türk kamuoyunun alkışlan arasında savunurken, Fransa hükümeti baştan savma bir : geçiştirmek istedi.

Bu durumda sorun şimdilik boşlukta kalıyordu. 1937 Nisanı'nda Başbakan İnönü, Türkiye'yi temsilen taç giyme töreninde bulunmak üzere Londra'ya gitti ve orada İngiliz devlet adamlarıyla görüşmelerde bulundu. Bu görüş alışverişinin sonuçlan çok geçmeden kendini gösterdi. İngiltere, Türkiye'yle yeni sağlamış olduğu dostluğu sağlamlaştırmak için - tabii başkasının hesabına- seve seve fedakârlığa katlanmaya hazırdı; Fransız müttefiğine Türk isteklerini anlayışla karşılamasını bildirerek, gerçekten tam İngiliz işi bir uzlaşma çözümü önerdi. 1937 Mayısı'nda Cenevre Birliği, bu plâna uyarak İskenderun Sancağı"na ilke olarak bağımsızlık verilmesini kararlaştırdı. Fakat gümrük ve para birliğiyle Suriye devletine bağlı kalacaktı, ayrıca dış ilişkilerini yürütmeyi de Suriye üstlenecekti. Sancak özerk bölgesine ayrı bir statü verildi; askerden anndırıidı ve bir Fransız temsilcinin yönetiminde Uluslar Birliği'nin gözetimi altına konuldu. Türkiye bir serbest liman elde ediyordu. Sancak'da gelecekteki hükümeti belirleyecek ilk parlamento seçimi, 1938 Nisanı'nda, Uluslar Birliği'nce görevlendirilecek bir komisyonun gözetiminde yapılacaktı. Yeni anayasayla birlikte, aynı zamanda Fransa ile Türkiye arasında da bir doğrudan sözleşme yapıldı; bununla her iki devlet Sancak topraklarının bütünlüğünü garanti ediyorlardı.

Soruna tam çözüm getirmeyen bu düzenleme Ankara'da pek hoş karşılanmadı. Böyle bir çözüm, Atatürk'ün kamuoyuna açıkça duyurduğu ve "saf Türk" olarak nitelendirilen bu bölgenin, anayurda katılmasını öngören isteklerinin çok gerisinde kalıyordu. Sancak konusunda bu geçici uzlaşmayı sağlamış bulunan Başbakan İnönü, bu hedefe diplomatik yollardan varılabileceği kanısındaydı Buna karşılık Atatürk, Cenevre çözümüyle bu yolu büsbütün tıkanmış görüyordu. Da-

ha başlangıçtan beri düğümü bir vuruşta kesip parçalamaktan ve bir oldu-bitti yaratmaktan yana olmuştu; İngiltere kendi safında olduktan soma bunu başarabilirdi de. İnönü'nün zor *kullanılacak her türlü hareketten kaçman, sakıngan, politikasının* hoşa gitmeyen böyle bir sonuç vermesi, şimdi onu haklı çıkarmaktaydı. Bundan dolayı da devlet başkanıyla, onun bir numaralı yardımcısı arasında uzlaşmazlık belirmiş olmalıdır; bu durum sonunda büsbütün aynlmalanyla sonuçlandı. İsmet İnönü -Yunanlılara karşı zafer kazandığı bu yerin adımı soyadı olarak almıştı- Kurtuluş Savaşı'nm başından beri asker ve komutan olarak Atatürk'ün yanında yer almış, cumhuriyetin kurulmasından soma da, tek bir kısa ara dışmda, sürekli 14 yıl hükümetin yönetimini üstlenmeşti. Şimdi ise bütün dünyayı hayrette bırakarak, 1937 Ekim'inde başbakanlık görevinden istifa ediyordu.

Çekilişinin asıl nedenleri konusunda kamuoyuna hiçbir açkılamda bulunulmadı. Onun yerine başbakanlığa ülkenin iç kalkınmasında büyük hizmeti olmuş ve o güne kadar ekonomi bakanlığı yapmış bulunan Celal Bayar getirildi. Herkesin umduğunun aksine dışişleri bakanı, konuşkan ve Cenevre'de pek sayılan Rüştü Aras yerinde kaldı.

Durum Atatürk'ün korktuğu şeylerin gerçekleştiğini göstermekteydi. Suriye hükümeti her türlü çareye başvurarak İskenderun sancağının bağımsızlığını suya düşürmeye çalışıyordu. Propagandacılar bölgeye girmiş ve çok yoğun bir kışkırtma hareketi başlatmışlardı. Çeşitli mezheplerin ve etnik grupların bulunduğu bir yer olması bakımından Sancak böylesi bir kışkırtmaya pek elverişliydi. Bizzat Türkler arasında bile Ankara'nın cumhuriyetine katılmayı istemeyen çok kimse vardı. Fransa olup bitenleri aldırış etmeden seyrediyordu;

bu işe sadece İngiltere'nin baskısıyla istemeyerek evet demişti ve şimdi de Sancak sorununun ortaya atılmasına neden olmuş bulunan Suriye devletiyle bağımsızlık antlaşmasını imzalamaya yanaşmıyordu. Ankara ile Paris arasında, giderek sertleşen bir tonda notalar alınıp verilmeye başlamıştı.

Seçim günü yaklaştıkça da, bu sessiz savaş gittikçe kızışıyordu. Fransız yönetiminde kontrol için görevlendirilmiş Uluslararası Birliği Komisyonu, çok karma karışık bir seçim tüzüğü haznlamıştı; Türkiye bunu protesto etti. Bazı duraksamalardan soma 1938 Mayıs'mda seçimler için ilk adım atılınca, hazırlanan seçmen kütüklerinde Türk olmayan halkın çoğunlukta olduğu görüldü. Bunun sonucu olarak da çatışmalar ve kargaşalıklar çıktı. Fransız manda yönetimi bunu, seçimleri şimdilik ertelemek ve Sancak bölgesinde sıkıyönetim ilân etmek için gerekçe olarak gösterdi. Bir yandan da birliklerine sınırdı yığınak yaptırdı.

Kısa süre önce Atatürk, bir kere daha isteklerini açıkça dile getirmiş ve dışişleri bakanma mecliste şunları söyletmişti: "Hatay'da (Türkler şimdi Hitit tarihiyle bağlantı kurarak, Sancağa bu adı vermişlerdi) sadece bir Türk çoğunluğu, Türk karakteri ve Türk kültürü yoktur, burası ayym zamanda ülkemizin büyük bir kesimi için bir kapı ve güvenli bir kilit noktasını da oluşturmaktadır. Hükümet neye mal olursa olsun, bu milli davayı iyi ve kesin bir çözüme ulaştırmaya kararlıdır."

Yani Atatürk isteklerini gerekirse zorla elde etmek niyetindeydi. Birkaç tümeni savaş gücü durumunda getirip güney sınırına şevketti, kendisi de birlikleriyle birlikte gitti. Silâhlı bir çatışmaya girilip girilmeyeceği, kıl üstünde durmaktaydı.

1938 Haziranı, Avrupa'da büyük bir gerilimin egemen olduğu bir zamandı. Almanya'nın Ostmark'ı ilhak etmesini

Batılı güçler önleyememişlerdi. Eührer batı savunma hattının kurulmasını ermetmiş ve Alman-Çek krizi ortaya çıkmıştı. İngiltere için şimdi Fransız müttefiyle Türk dostu arasında silâhlı bir hesaplaşmamn hiç sırası değildi. Bir kere daha araya girdi ve bir kere daha Paris hesabı ödemek zorunda kaldı.

Britanya hükümetinin uzanan eli altında, her iki taraf arasmda doğrudan doğruya bir anlaşma sağlandı. Bir manda bölgesinin geleceği konusunda bütün sorumluluk kendisine ait olan Uluslar Birliği devre dışmda bırakılmıştı. İskenderun Sancağı, Hatay Cumhuriyeti olarak bağımsız bir karakter kazandı ve Fransa ile Türkiye'nin ortaklaşa yönetimi altına girdi. Bölgenin başkomiseri Fransızdı. Hükümeti -bir başkan ve dört bakan- Türklerden oluşturuldu. Türklerin parlamentoda, 40 sandalyeden 22'sini alarak çoğunlukta bulunmalan sağlandı. Ayrıca eşit güçle Fransız ve Türk birlikleri bölgeye girdiler. Bu arada bir de Türkiye ile Fransa arasmda bir dostluk antlaşması yapıldı.

Böylece Atatürk hedefine aslında ulaşmış oluyordu. İskenderun Sancağı, Suriye devletinin parçası olmaktan çıkmış ve fiilen Türkiye'nin eline geçmişti. Onaklaşa Türk Fransız ikili yönetimi sadece bir geçiş dönemi çözümü demekti, Paris hükümeti için bir geri çekiliş aşamasıydı. Bu aşama sürekli olamazdı. Nitekim bir yıl soma gelişim sürecinin kaçınılmaz son aşamasına da gelindi. 1939 Hazrran"ında Fransa ülkedeki haklarından vazgeçerek birliklerim geri çekti. Hatay resmen Türkiye Oımhuriyeti'ne katıldı. Fakat Atatürk bunu göremedi.

Onun son çabalan henüz başlangıç aşamasında bulunan sanayinin geliştirilmesi ve Türkiye'nin savunmasının güçlendirilmesi doğrultusundaydı. 1938 Şubat' mda silâhlar için beş yıllık bir plânın parlamentodan çıkardı. Fakat bu çift prog-

ram, eğer hızla uygulamtıaya girişilirse, ülkenin mali gücünü aşacak nitelikteydi. Devletin olanakları daha önceki yıllarda yapılmış zorunlu çalışmalarda alabildiğine zorlanmıştı; zaten dayanılmaz durumda bulunan vergilerin yeniden arttırılması ise düşünülemezdi.

Bu bakımdan Atatürk'ün şimdi yardıma gereksinimi vardı ve bu yardımı da alabileceği yerden aldı.

Nevili Chamberlain yönetimindeki Britanya hükümeti, Almanya'nın çember içine alınması doğrultasunda var gücüyle çalışmaktaydı, bazı bakımlardan başarılı olduğu da görülüyordu. Türkiye'yi de, Almanya'yı dünyadan soyutlamayı amaçlayan bu sistemin içine almaya özellikle önem göstermek zorundaydı. Böylece Doğu-Akdeniz'de sadece güvenilir bir destek kazanmakla kalmaz, ayrıca çemberi güneydoğuda kapatan Rusya'yla da çok zorunlu olan b.irleşme bölgesine girmiş olurdu. Bundan dolayı Dovvning Sokağı, ekonomik yardımda bulunmaya hazır olduğunu bildirdi. Uzun görüşmelerden soma, 1938 Mayısmda Londra'da Türkiye ile kredi antlaşması imzalandı. Böylece Türkiye sanayi yatırımı amacıyla makineler ve demiryolu malzemesi almak, Zonguldak kömür limanını ve diğer limanları yapmak ve ülke madenciliğini geliştirmek için 10 milyon sterling, ayrıca savaş malzemesi sağlamak için silahlanma kredisi olarak 6 milyon sterling aldı.

Böylesine parasal bir bağlantının -özellikle işin içinde İngiltere olursa- arkasında yatan tehlikeleri Atatürk elbette biliyordu. Yine çok iyi biliyordu ki, Türkiye ancak toprağının ürünlerine müşteri bulursa, ekonomik bakımdan sağlıklı kalabilirdi. Bu açıdan İngiltere pazarı hesaba katılamazdı. Onun için aşın bir tek yanlı bağlantıya karşı denge sağlayabileceği bir yer aradı ve buldu da. Devlet bakanı Funk'un Ankara'yı

ziyaretinden az sonra Almanya'yla da bir ekorimik işbirliği antlaşması imzaladı. Antlaşma Türkiye'ye 15 milyon marklık bir malzeme kredisi verilmesini de içeriyordu. Atatürk böylece tam bir kararlılıkla Almanya'yla yakm ticari ilişkilere girişmiş oldu, çünkü kendisi ekonomik alanda güvenilir Alman işbirliğinin zorunlu olduğunu bilmekteydi.

Atatürk'ün dış politika alanında aldığı son önlemi bu oldu. Bu hareketiyle o, gelecek için tutulacak yolu adeta parmağıyla göstermişti, fakat kendisinden soma gelenler buna uymadılar.

1938 Haziranı başlarında Atatürk, Balkan devletleri başkentlerine bir gezi plânladı. Başbakan Celal Bayar ve Dışişleri Bakam Rüştü Aras, Atina, Belgrat ve Sofya'da Türk devlet başkanının ziyareti için hazırlıklar yapmak üzere önceden yola çıktılar.

Bu da geziye ne kadar büyük önem verildiğini gösteriyordu. Fakat gezi yapılamadı. Zaten öteden beri kendisini rahatsız eden karaciğer hastalığı iyice kötü bir durum almıştı ve onu hasta döşeğine yatırdı.

Uzun ve ağır bir hastalık dönemi oldu bu. Boğaz'm şirin kıyılarındaki beyaz mermerden Dolmabahçe Sarayı şimdi Türk halkının bütün duygularının, bütün düşüncelerinin merkezi olmuştu. Orada hastayı çevreleyen sessizlik, şu ürkek soruyla titriyor gibiydi: Dört bir yandan getirtilmiş hekimlerin becerisi, hastalığa bir çare bulacak mı, yoksa feleğin kararı başka mı? Haftalar ve haftalar geçti böylece. Zaman zaman durumda belirgin düzelmeler var ve iyileşmek üzeredir deniyordu. O zaman kalpler sevinçle çarparak, bu umut dolu haberlere dört elle sarılıyor, fakat çok geçmeden tekrar derin bir suskunluk ortalığı kaplıyordu.

Daha hastalığının başlarında Atatürk, bütün kişisel mallarını, evlerini, arazilerini, örnek çiftliklerini ve yazlığını, usulüne uygun şekilde devlete devretmişti. Böylece çocuksuz ve yapayalnız olan bu insanın özel ilişkilerinde düzene koymadığı pek az bir şey kalmıştı.

Yine de ülkesine ilişkin kaygılarla yüklüydü. Aksamadan barış içinde geçmiş on beş yılda, kurduğu cumhuriyeti yüksek bir düzeye çıkarmıştı; bu cumhuriyet içten sağlıklı, dışa karşı güçlü durumdaydı şimdi. Fakat hiç kuşkusuz Avrupa üzerinde dolaşan fırtına bulutlarının varlığını hissediyor ve yakın bir gelecekte Türk devlet gemisinin, her zamankinden daha çok, deneyimli ve becerikli bir dümenciye ihtiyacı olacağım biliyordu. Kendisi hiç başarısızlığa uğramamıştı. Bunu da özellikle ideoloji saplantılardan arınmış olmasına ve gerçekliklere şaşmaz bir keskin bakışla bakabilmesine borçluydu. Cumhuriyet'in on beşinci kuruluş yıldönümünde parlamentoda okunan son demecinde, dış politikada katı ilkelerin temel alınmasından kaçınılmasını açıkça dile getirmişti. Onun gerçekçi kafası, daha iyi ve daha adaletli bir düzenin güneşinin, artık tutulacak yanı kalmamış eskinin üzerine doğması olgusu karşısında, bunu görmezlikten gelmezdi. Bu konuda şunu hatırlatalım: Avrupa'nın yeniden biçimlenişi Ostmark'ın Almanya'ya katılmasıyla başladığı zaman, "Hitler haklı, Alman olan Almanındır" demişti. Südet Almanları sorununda aynı tavrı takınmış ve kriz günlerinde Çek elçisinin huzuruna kabul ricasını geri çevirmişti.

Bununla birlikte kendisinden soma Türkiye'nin öndersiz kalabileceği düşüncesine asla yer vermek istememiştir. Yıllarca önce, bu konuda ileri sürülen görüşleri yabancı basından okuyunca, yabancı diplomatları kabul ettiği sırada bu-

na değinerek, "Ölürsem yerimi doldurabilecek binlerce Türk bulunur" demişti. Bunun üzerine büyükelçilerden biri hafifften kelimelerin üzerine basarak şu cevabı vermişti: "Ekselans, bin defa abartıyorsunuz."

1938 sonbaharı sonlarında artık hiçbir umut kalmadığı açıklandı. 10 Kasım'da hayat ışığı söndü, 58 yaşındaydı. Kıyasıya mücadelelerle ve sürekli eylemlerle geçmiş bir hayattı bu; uzun süre gölgede kalmış, sonra birden yükselmiş, hep yükselmişti; çok işlere giriştiği kadar çok da başarılı olmuştu. Uzun süredir kaygıyla beklendiği halde, ölüm haberi Türk halkı için şaşkına döndürücü bir darbe oldu. Bir insamn kendi halkı tarafından böylesine içten duyulan acılarla, böylesine yürek paralayan feryatlarla mezarına taşınması, tarihte kuşkusuz pek ender görülmüştür. Türkiye gerçekten "babasını" yitirmişti. Herkes biliyor, herkes duyuyor ki, ülke için yeri doldurulmaz bir kayıptı bu, böyle olduğu da çok geçmeden görülecekti.

Bu asker ve devlet adamının ülkesi için ne ifade ettiğini Almanya'nm Führeri ve şansölyesi, başsağlığı telgrafında tek bir cümlede en özlü şekilde dile getirmiştir: "Yeni Türkiye devletini kurmakla Atatürk, nice nesiller boyunca hep ayakta kalacak bir amt dikmiştir."

Daha güzeli düşünülemeyecek bir mezar yazıtı.